

գարնել տուաւ փողերը, և խօսեցաւ այսպէս առ ապստամբս.

— Յանուն Արքայից ամենազօր Թագուհոյն, որուն շնորհից Ներու զօրութիւն գաւազանի ու յաղթութիւն սրոյ, ձեզ քաղաքացեալք ու պաշտպանողացդ Պարսիքայ, առաջարկեալ է զինադադար այս վայրկեանէս մինչև վաղուեան առաւօտ, որ է երեսներորդ օր Տնաւ ամսոյն։ Այդ օգնութիւնն որ կըսպասէք յարեւելից, զեռ վեց օր պէտք է որ հասնի Բարեղոնի մօտ։ Այսպէս յուր բերին լրտեսներն. մտածեցէք ուրիմն, Կիմաջընեմ կանխաւ որ այս միջոցիս մէջ պիտի պաշարուի Պարսիքա սրով ու հրով։ Աւրեմն ընդունեցէք զինա-

դադարը, և մէջընէդ ով որ կ'ուզէ, բաւական է որ Փերբատ Արքատայ մեծերէն ըլլայ, գայ 'ի բանակցութիւն յարբունիս, Բաբելոնի գլխաւորաց հետ։ Լսէ թագուհին իր հակառակորդաց կամքը ու մտքը և ինչ որ կըսանին իր շնորհութիւնէն հտ կենտրու համար։ Ըսէ ինքն ալ իր պահանջով, և թէ ինչ բան կրնայ շնորհիլ ձեզ։ Ազատ ու նուիրական են Պարսիքայի պատ, գամաւորքն. անիծեալ ըլլայ 'ի Դից, ով որ զինադադարման առեւն ջանայ վնասել իր ամենէն ատելի թշնամոյն։

Կը շարունակուի .

ՄԵՇՆ ՆԵՐՍԵՍ ՊԱՐԹԵՆԻ

Ա. Մանկութիւնն Ներսիսի. — Սնունդ և դաստիարակութիւն. — Աշխարհիկ վարքն. — Մինչ նահատակութեամբ պայծառացեալ յաշխարհէ փոխեցաւ Ս. Յուսիկ, յանդուրախ սպանեալ 'ի Տիրանայ, թողուց 'ի Հայաստան երկու անարժան զաւակ՝ զՊայ և զՍթանա. զինէս. և 'ի վերջնոյ՝ որպէս 'ի փոյց՝ բուսաւ գեղեցիկ շառաւիղն Ներսէս, 'ի դառն արմատոյ գեղեցիկ պտուղ, և իւր հարցն, մանաւանդ Սրբոյն Գրիգորի շաղպան հետեւելով զրուեցաւ 'ի հրահանգս 'ի եեսարիա եպաղառովկեցւոց։ Այս Սթանագինէս առած էր Տիրան արքային քոյրն՝ որ է Բամբիչն առնումք, և անկէ ծնաւ զՆերսէս. Բարձրահասակ էր Ներսէս, ինչպէս կը ստեղծուէր Բուզանդ և Մեսրոպ Երէց, գեղեցիկ զիմք և հերարպանձ. և իւր եեսարիա եղած ժամանակն սիրելի եղած էր ամենուն, մասնաւորապէս իւր վարդապետացն։ Բայց յետ աւարտելու իւր ուսումն 'ի եեսարիա՝ անցաւ 'ի Բիւզանդիոն, և հոն աշխարհական կենաց մտաւ՝ առնելով իւր կին մեծ իշխանի մը՝ որ Ասպիոն կոչէր, դուստրն. զայս այսպէս կ'ըսէ մեզ Խորնոյ ծերու.

Նին, և ինչպէս կ'էր այդ Ասպիոնի զուտեր անունն՝ որ եղաւ կին Ներսեսի. բայց թուի թէ Խորենացին յայսմ կը խոտորի 'ի ստոյգ պատմութենէն, և կը շփոթի ուրիշ ամուսնութիւն մը՝ ընդ Ներսիսին. վասն զի Արշակ Թագաւորն առաւ կին մեծ իշխանի մը դուստր՝ որ է Արաբիոս, (որուն վրայ պիտի խօսինք յետոյ), իսկ բուն վարուց պատմին, Մեսրոպ Երէց, կ'ըսէ թէ Ներսէս յետ ուսանելոյ 'ի եեսարիա՝ ամուսնացաւ, առնելով իւր կին Մամիկոնեանց ցեղէն Սանդուխտ անունով օրիորդ մը, որ յետ երեք տարւոյ կը վախճանէր՝ թողելով յաշխարհի որդի մի Սահակ առնուն, Թեո մահուան ամուսնոյն ալ ու ծալաւ Ներսէս յաշխարհական ամուսնութենէ, և երկրորդ վիճակ մ'ալ ընտրեց անձին, թէպէտ յայնմ ալ պիտի չյարատեւէր. ընթացաւ առ Արշակ Թագաւորն՝ որ կը նստէր 'ի Մսիս, և հօն իր պայծառ տեսլեամբն արժանի եղաւ թագաւորական սենեկապետ ընտրուելու. առատ գովասանք կըճառէ Բուզանդ յայսմ պաշտաման Ներսիսի բրած ազգեցութեան վրայ. Մեռնող Երէց կը կոչէ զինքն Սենեկապետ

և Ամենապետ արքայի, և Բուզանդ կը յաւելուէ և՛ որ ինքն Ներսէս էր իբրև թիկնապահ թագաւորին, վասն զի սուրը ինքն կը կրէր։ Այս հասակին և պաշտաման մէջ ալ ցուցուց Ներսէս իր այն մեծամեծ ձիրքերն՝ որոնցմով յետոյ հայրապետական ամբողջ պիտի չքեցացունէր. արդարութիւն և ողորմածութիւնն իրեն սեպհական առաքելութիւնքն էին, և կրնար նաև թագաւորական պերճութիւն ալ վայելցնել իր պայծառազարդ և հասակագեղ կերպարանօրն։ Ազգեցութիւն ըրած էր ամենուն վրայ, և նոյն իսկ արքունիք միայն Ներսէս մի ունէին՝ որով կրնային պարծիլ իրաւացի մեծութեամբ մը։ Հասաւ հուսկ ուրեմն այն վայրկեանն՝ յորում ազգն բովանդակ պիտի յայտնէր հրատարակուլ՝ Ներսիսի վրայ ունեցած մեծ համարումն, և բոլոր Հայաստան միաբերան ընդունէին զինքն իրենց հայր և դաստիարակ հոգեւոր։

Բ. Կաթողիկոսութիւն Ներսիսի. — Եկեղեցւոյ առաջին դարուց ողին և հարկն շարունակեւր էր և գրեթէ կը շարունակէ ցայսօր հայկական ազգին գաղափարին մէջ, մինչդեռ այլ եկեղեցիք, Յոյնք և Ասորիք, կանխաւ լուսաւորեալք էին և բոստ ժամանակին պիտոյնց կարողք էին զիրենք կառավարել։ Այս և ցեղական յաջորդութիւնն. որ թէպէտ առաքելական դարուց մէջ ալ չէր գործածուած, բայց կ'երևի թէ մանր գաւառք և ժողովուրդք, որոնք չէին կրնար յայլ կողմանց հասցունել իրենց հովիւս, կը ստիպէին իրենց նախորդին սերունդը յառաջ վարել. վասն զի գոյր նաև ամուսնական ազատութիւն՝ որով երէց մը կարող էր իր որդւոյն ալ յանձնել աստուածական իշխանութիւնն. այսպիսի յաջորդութիւն մը երկար ատեն շարունակեց յազգիս, և Պարթեւական ազգն՝ որպէս գլխատա, կանն ի Հրեայս, պահեալ էր միակ նուիրական ցեղ յառաջնորդութիւն Հայաստանի. իսկ միւս ցեղք որդւոց որդի դրահանայութիւն կը սերէին,

ինչպէս յայտնի է մինչև ի մեր աւուրս երևցած այս կերպ քահանայութենէն, որում կը վկայեն նաև մեր նախնի յիշատակութիւնք իւրաքանչիւր դարուց, 1100, 1200, 1300, 1400, 1500 և այլն, որոնց յիշատակարանքն ողջ կեցած են։ Արդ այս մեր Պարթեւ ցեղակարգութիւնն թէպէտ երբեմն երբեմն կորսուած է դանազան կողմնակի ճիւղերով, բայց միշտ հասուցած է ի գահ քահանայապետական արժանաւորան, ձինք մինչև ի սուրբն Ներսէս Շնորհալի՜ս ինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որուն վարքն ալ ու ժամանակն առատ նիւթ կու տայ քննադատից, ի պարթեւական ցեղէ էր, և նոյն ցեղին կարգն շարունակեցին իւր որդւոցմէ անոնք՝ որ աշխարհական կեանք ալ ունեցան, ամուսնանալով թագաւորական ցեղին հետ։ Բայց որչափ ալ ցեղն շարունակեց, սակայն քահանայապետական ամբողջ կարգն ու յաջորդութիւնն ոչ է այնպէս յստակ ի Ս. Գրիգորէ մինչև ի մերս այս Պարթեւ Ներսէս։ Վասն զի հասնելով մինչև ց]Ս. Յուսիկ, որ երեք տարի գահակալեց, յետոյ պարթեւական ցեղէ չգտնուելով հասուն հասակաւ անձ մը ի գահն, դարձաւ ամենուն աչքն ի Ներսէս ի սենեկապետն Արշակայ. բայց չափաւոր հասակի չունենալուն համար՝ ուրիշ մը ժառանգեց ամբողջ փառներսն, որ էր, կ'ըսէ խորենացին, յովսէփայի Տարօնոյ. զնոյն կը հաստատեն նաև հայկական եկեղեցւոյ Գաւազանագիրքը։

Գ. Սոյն ժամանակի եպիսկոպոսունք ի ֆոքր Հայս. — Չորս կամ երեք տարի նստաւ փառներսն յօտար ցեղէ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի. և յետ այնր չգիտեմք որ ամթիւ կամ ինչպէս կարգն եկաւ Ներսիսի, որուն արդէն վիճակեալ էր գահն իբրև Պարթեւ յազգէ Լուսաւորիչն։ Եւ յետ բազում դժկա,

1 Պարթեւական ցեղին կարգին վրայ երկոյն տեղեկութեան ցանկացողք՝ ընթերցուել կրնան Շնորհալիս Գրաքաջ խոր մատենան։

մակութեան զոր ցուցուց սրբակեանցն
Ներսէս, յաղթող եղու ազգին միահա-
ւան կամօն. և սկսան զՆերսէս մերկա-
ցունել յայխարհական և 'ի զինուորա-
կան զգեստներէն, և այն վարսագեղ
գլուխն անջեցնել կամ փղբրել՝ ըստ
եկեղեցական օրինի, մինչև շատը սկսան
արտասուել որպէս թէ այնպիսի գե-
ղեցկութիւն մը կը յափշտակուի յաշ-
խարհէ և կը հեռանայ, կ'ըսէ Բուզան-
դային մեր: Բռնութիւն մը, եթէ հա-
ւատալու է մեր պատմիչին, կը հարկա-
ւորէր զՆերսէս կամայ և ակամայ
յանձն առնուլ այս պաշտօնը. բայց
մեղի կ'երևայ որ բուզանդական միպա-
գրին զրոյցքն շատ ինքնաստեղծ կէ-
տեր կը ներկայացընեն, զոր աւելի ման-
րամասամբք պիտի տեսնենք յառաջի-
կայս. հօս ներելի ըլլայ մեղի ըսել
միայն որ Ներսիսի պատմիչքն ճամար-
տակարէն չառ սիրած են, իսկ 'ի
մասնաւորի բուզանդ' բերանացի սեր-
տած կ'երևի սուրբ Բարսղի վարքն:
Յետ այս բռնադատ խուզման հերաց
կը կանչուի ծերունի եպիսկոպոս մը
Փաւստոս անունով՝ որ ձեռնադրէ զՆեր-
սէս սարկաւագ: Ո՛վ է այս Փաւստոսն,
Բուզանդ կը նշանակէ մեղի Փաւստոս
անուամբ եպիսկոպոս մը, որ 'ի մա-
հուան սրբոյն Ներսիսի յուղարկաւոր
կ'ըլլայ եկեղեցական խմբովն, և թե-
րեւ այս միակՓաւստոսն ըլլայ զոր կ'ըսէ
Բուզանդ թէ թելակալ էր Ներսիսի ե-
պիսկոպոսապետին. բայց հարկաւ այս
չէ մեր վերոյիշեալ Փաւստոսն, որ ծե-
րունի կը կոչուի Ներսիսի սարկաւագու-
թեան ժամանակ: Բայց սոյն միջոցներս
կը յիշէ Ս. Բարսեղ իր ձի, ձիԱ, ձիԲ
նամակաց մէջ, զոր գրած էր առ Մեղե-
տիոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, առ Թէո-
դոտոս եպիսկոպոս Նիկիայոյ, և առ
Պիմենիոս Սաաաղաւոց եպիսկոպոս,
Փաւստոս անուամբ ձեռնադրութիւն
յափշտակող եպիսկոպոս մը. և գան-
գատելով Անթիմիոս եպիսկոպոսին հա-
մար կ'ըսէ թէ՛ երբոր Փաւստոս մեղմէ
չյաջողեցաւ եպիսկոպոսութիւն ձեռք
բերելու՝ գիմեց առ Անթիմիոս և նա

միամտաբար տուաւ, և անով, կ'ըսէ,
Հայաստան լեցուեցաւ շփոթիւք: Կա-
րելի է արդեօք որ այս Փաւստոսին հետ
նոյնացընենք զյիշեալն 'ի Բուզանդայ.
Բայց ժամանակագրութիւնն չինքեր
մեզ զայս վճռելու. միայն խնդրելի այն
է՛ թէ ինչու սուրբ Բարսեղ ձեռնադրու-
թիւն չտուաւ այս Փաւստոսին:

Դեռ Եւսեբիոս էր յաթոռն Կեսա-
րիոյ կապագողովեցուց, և այն կնճռեալ
նիւթքն պայարած էին նոյն պատրիար-
գական աթոռն, երբ նախարարքն Հա-
յոց ուղեցին տանել զՆերսէս 'ի Կեսա-
րիա՝ որ առնու անտի ձեռնադրու-
թիւն, ինչպէս սովորութիւն էր Հայոց:
Արշակայ հրովարտակն և իշխանաց բազ-
մութիւնն՝ որ տանէին զՆերսէս՝ բայցին
իրենց առջև Կեսարիոյ դռներն. և փու-
թաց Եւսեբիոս ապա ձեռնադրութիւն,
և արձակել զնա 'ի Հայոս: Բայց հօս ալ
մեր Բուզանդացւոյն գրիչն անսանձ
կ'արշաւէ, և կ'արձեռն Ս. Բարսղի պատ-
մութիւնը կը թարգմանէ մեզի. Հո-
գւոյն սրբոյ ազանակերպ թուիլն եր-
կուքին զխտն վրայ՝ միոյն 'ի միւսն
անցնելով: Իսկ մեծ իշխանքն որ ուղե-
կից էին սրբոյն 'ի Կեսարիա՝ էին կրթ-
կին իշխանքն երկուց Ծովագ, և Ռըշ-
տունեաց և Սիւնեաց, Շիրակայ և Ար-
շարունեաց, և Ամատունեաց. որոնք՝
յետ հանդիսին վճարման՝ առին իրենց
նորապսակ կաթողիկոսն, և փառաւոր
չքեղ պերճութեամբ սկսան դառնալ 'ի
Հայոս. և Արշակ՝ որ ուղեկից չէր ընդ
Ներսիսի՝ ընդ առաջ ելաւ անոր Առիւծ
լեռան մօտերն. (Առիւծ գաւառը կը
յիշէ Խորենացւոյն աշխարհագրութիւնն
'ի Բարձր Հայոս). և հօն սիրոյ քաղցը
ընդունելութեամբ պատուելով թագա-
ւորն զկաթողիկոսն՝ կը բերէ զնա յիւր
սեփհական տունն, որ ժառանգէ իր
ազգին վերատեսչութիւնը կատարեալ
և արժանապէս փառք:

Մտաւ նորոնտիւր կաթողիկոսն յիւր
սեպհականութիւն: Բայց ո՞վ կրնայ գծել
մեզի այս ժամանակիս հայկական աշ-
խարհագրական ճիշդ ու որոշ սահ-
մանքն. Բուզանդ հնգեցտասան զաւառ

կու տայ Ներսիսի բաժին, որոնց մէջ զլիաւորներն էին, կ'ըսէ ինքն, Այրա-
րատ, Գարանաղէ, Եկեղեցաց, Տարոն,
Բզնունիք և Երփք. և կը յաւելու « և
որ ընդ մէջ նոցա և որ շուրջ զնորքը » .
որով կ'իմացուի որ Ներսիսի հովուա-
կան բազուկն կը տարածուէր միայն 'ի
Մեծ Հայս. բայց չկարարողեօք Հայ ազգ և
ժողովուրդ. 'ի փոքր Հայս, և որուն հպա-
տակ էին անոնք, Հօս ահա թողլով առ
ժամանակ մի զմերս Ներսէս, Հայա-
ստանի երկրին բաժինն տեսնենք ըստ
եկեղեցական սահմանադրութեանց .
Կորդիոս Պողոմէոս յոյն բազմահմուտ
աշխարհագիրն, որ կ'ապրէր փրկական
թուականին Բ. դարուն առաջին կի-
սուն, իր շատ գործոց հետ մեզի աւելի
հետաքրքրական աշխատութիւն մը ը-
րած է, քննելով և կարգելով նաև Հա-
յաստանի աշխարհագրութիւնն, որ
թէպէտ լոկ անուանց ցանկ մ'է, բայց
աշխարհագրական ուսումն անով ալ
զուարճալի կրնայ մտածուիլ, Արդ ինքն
Պողոմէոս յերկուս կը բաժնէ զՀայա-
ստան, 'ի փոքր և 'ի Մեծ, և անոնց դա-
ւառաց ցանկը կարգաւ կը դնէ մեր առ-
ջն. յորոց բազումք մեզի անժանօթ
են հիմայ, կամ օտար հնչմամբք այլա-
փոխեալ, Սակայն ըստ սահմանակցու-
թեան աւելի ծանօթ եղաւ Բունաց և
Հռոմայեցւոց փոքր Հայք քան զՄեծն.
և այս բանիս համար շատը 'ի հնոց իսկ
ճանապարհորդեալ են 'ի փոքրն, բայց
ոչ դը 'ի Մեծն. և Ստրաբոն երեւելի աշ-
խարհագիրն երջանիկ երկիր կը կոչէ
զփոքր Հայս, այլով մասամբ հէդադոյն
ըլլալով քան զՊողոմէոս իսկ, Այս ընդ
հանուր բաժանման հետ կան միանգա-
մայն մանր վիճակք և բաժինք՝ առան-
ձին հայկական անուամբք, և այլք յու-
նական յորջորջմամբ. զոր օրինակ Ս.
Բարսեղ իր նամակաց մէջ երկու ուրիշ
բաժին կը նշանակէ մեզ հայկական վի-
ճակին մէջ, յորոց զմին կոչէ Գաղթա-
կանութիւն Հայոց (Κολωνία Ἀρμενίας)
կամ Կողոնիա Հայոց, և զմիւսն՝ Զորեք.
քաղաքեան Հայք (Τετραπολις Ἀρμενία).
Գալով եկեղեցական սահմանաց, աւե-

լի խրթին մթութիւն մը կ'ընծայեն մեր
պատմագիրք, և երբեմն նաև հակառա-
կութեան ոգի մը ցուցնելով կ'ուզեն
զիրենք ինքնազուխ կամ անգլուխ ա-
նուանել. սակայն որչափ մեզի արտա-
քին պատմութիւնն կը ներէ, այս ինքն
օտարագոյի յոյն պատմիչք, կը տեսնենք
որ կրկին Հայաստանն ալ ենթակայ էր
իշխանութեան Կեսարիոյ Կապադով-
կացւոց, Եւ չհամարինք զփոքր Հայս
օտար 'ի հայկական պատմութենէ և
յոգւոյ, վասն զի հօն ալ շատ դէպքեր
անցած են եկեղեցական մասամբ՝ զոր
կամաց կամաց սկսինք մաղել, Աւելորդ
է ոմանց պնդելն թէ Հայք ոչ ընդու-
նէին զձեռնադրութիւն 'ի Կեսարիոյ,
այսինքն Հայ կաթողիկոսունք. այլ
յայտնի նոյն իսկ մերքս կ'ըսեն թէ « 'ի
Լուսաւորչէն մինչև 'ի Սահակ հայրա-
պետն 'ի Կեսարիայ ձեռնադրէին Կա-
թողիկոսունք. յորժամ եղև ժողով
Քաղկեդոնի՝ բաժանեցան Հայք 'ի Յու-
նաց » . այս ստոյգ վկայութիւն է. բայց
մեր նպատակն այս չէ, Որչափ որ տե-
սանք զՆերսէս որ փառաւորապէս ձեռ-
նադրեալ յԵսեբէիոսէ՝ զոր մերս Բու-
ղանդ հեղինական առատութեամբ կը
կոչէ « Կաթողիկոսաց Կաթողիկոս »,
դարձաւ 'ի Հայաստան, չմոռնանք որ 'ի
փոքր Հայս ալ կային եպիսկոպոսք Հայ
ազգաւ, ինչպէս նաև հայ ժողովուրդ :

Ասոնց կարգն ու շարքն մեզի անծա-
նօթ կը մնայ, սակայն 'ի նոսա երեւելիք
անպակաս էին :

Եսեբէիոս Կեսարացին կը յիշատակէ
Մերութեան եպիսկոպոս մի (զոր յու-
նական կոյմամբ կ'անուանէ Μεραζανος
— Μερουζανος — Μαρουζανος — Μερον-
ζανος — Μερουαζανος) որուն եպիսկոպո-
սութեան ժամանակ Դիոնեսիոս Աղե-
քսանդրացին կը գրէ առ Հայս թուղթ
մը Յաղագս Ապաշխարութեան. և արդ
այս Դիոնեսիոսի կենաց վերջը կը հան-
դիպէր, յետ բազում հալածանաց՝ զոր
կրեց յաւուր Դեկոսի, յամին 266 կամ
265, տաանուեօթն կամ տասնեօթ
տարի եպիսկոպոսութիւն ընելէն յե-

տոյ՝ արդ իրեն եպիսկոպոսութեան տարիէն (որ եղաւ 'ի 247) մինչև ցմահն՝ կ'ընկնայ գրեթէ տասն տարի յառաջ քան զԾնունդ մերոյս Լուսաւորին (257) :

Յիշի արդարեւ 'ի վարս Թաղէոսի առաքելայ, թէ յետ քարոզութեանն թողուց 'ի Հայս յիւր աշակերտացն Զաքարիա անուամբ մին, և թերևս պահուած ալ էր քրիստոնէութիւնն շարունակաբար յաջորդութեւ մինչև ցտորն Գրիգոր. բայց անշուշտ ոչ էր բուն 'ի մեծ Հայս, այլ 'ի սահմանակցութեան Ասորոց, ուր և թաղէոս կը քարոզէր գրիստոս (եթէ ստուգագոյն համարինք լաբուր. նիայի վարդապետութեան Թաղէոսի գրոց ասորի բնագիրն) : Յետոյ ինչենք մինչև 'ի գումարումն Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն (325) որ տարի և վաղարշապատու ժողովոյն գումարումն 'ի Հայս զուգընթանայ ըստ մեր պատմաց, որ և հաւաստի է. Ս. Գրիգոր զրկեց յայն ժողովն Նիկիոյ զՍտակէս. բայց նոյն ժողովոյն ցանկն կը յիշէ և զայլս 'ի փոքր և 'ի Մեծ Հայոց. 'ի փոքր Հայոց՝ Եւլալիոս Սեբաստիոյ և Եւթիմիոս Սատաղացոց. իսկ 'ի Մեծ Հայոց՝ Արիստակէս (Ἀριστάκης) և Կոիտէս, իսկ մեր ձեռագիրք և նախնիք որ թարգմաններ են այս ամբողջ Նիկիական հարց ցանկն, այսպէս կը դնեն. « Եւթադիոս » 'ի Սաբամդէ ? Եւթիմիոս Սատաղէ. — Ի Մեծաց Հայոց ազգէ՝ Արիստակէս Հայոց, Առնիկէս (Թերևս յոյնն Ἀρνίτης) 'ի Պէէն. պողէ ? Եւթիմիանոս 'ի յԱմասէ, Հեղիպոս 'ի Կոմանէ, Հերակլիոս 'ի Զեղովէ ? » Ասոնք են զանազան եպիսկոպոսունք որ ներկայ գտնուեցան 'ի Հայոց՝ 'ի Ժողովն Նիկիոյ, որոնցմէ հայկական պատմութեան ծանօթ է միայն Առիստակէս : Բայ 'ի ասոնցմէ՝ Գամրաց կողմանէ ալ կը յիշուին 'ի նոյն ցանկս Եւթիգիոս (Յուսիկ ?) 'ի Կոմանայ, նոյնպէս Եւստաթիոս մ'ալ, Կաղ 'ի Կաղ ընթաց նալով՝ մեր Հայոց պատմութեան այս մասն և ժամանակին եկեղեցական շարքն հայրապետաց և եպիսկոպոսաց, կ'ուզենք հասցընել մինչև 'ի ժամա-

նակս Ս. Բարսղի, որ ծնաւ 'ի 320 թուականին, և մեռաւ այն տարին՝ երբ մերս Պարթէն Ներսէս դառնայր յաքսութանաց (379) : Բարսղի ժամանակ բազում շիրիքից ենթակայ էր նաև Հայաստան, գոնէ միայն փոքր Հայք. յորում շատ անգամ կը գանգատի որ բարեկարգութեան համար կը ստիպուի ձմեռ ժամանակ հայկական ձիւնախաղաղ լեռները կտրել անցնիլ, և ցածուցանել ամենայն աղմուկ : Սակայն Կեսարիոյ վիճակն և նոյն ժամանակի ազանդող և հերձուածոց զայրացումն պատճառ տուաւ Ս. Բարսղի կինաց տաղանայներուն և հիւանդագին անցունելուն : Այսպիսի հերձուածոց բոյն կամ թէ ըսեմ առիթ մ'ալ եղև Սեբաստիա և այն բաժինքն. բայց 'ի մասնաւորի Եւստաթիոս անուամբ եպիսկոպոս մը. զոր շատ խարդախ և խորամանկ կը նկարագրէ սուրբն Բարսղը. և որ հերձուածէ հերձուած սահելով քակուեցաւ 'ի միութենէ եկեղեցւոյն Բարսղի, դատապարտեցաւ 'ի Գանգրեայ ժողովին ինքն և իր մոլար սկզբունքն : Ասոր վարքը գրեթէ մանրամասն կրնանք քաղել 'ի թղթոց Ս. Բարսղի, զոր գրեց առ զանազանս, և որոց ժամանակագրական ցանկն կ'ընթանայ 'ի 357 թուէն կամ լաւ ևս 'ի 368 թուէն մինչև 377 թուականն, Մենք ժամանակագրական ցանկն չենք նայիր, որպէս զի կարող ըլլանք այս անձին վարքը քաղել : Ս. Բարսղը, յետ իր ամեն վիճմանց և հակառակութեանց, թուղթ մը կը գրէ առ Արեւմտեայս յամին 377, յորում մանր կը նկարագրէ կապապողովական ակտիւնն կրած նեղութիւններն 'ի հերձուածողաց : Թէպէտ յեկեղեցական պատմաց ոմանք տարակուսած են այս Եւստաթիոսի Սեբաստիոյ եպիսկոպոսին Հայ ըլլալուն, ինչպէս Թիլմանդ և այլք, բայց Ս. Գրիգոր Նազիանզոյ յայտնապէս կը կոչէ զնա « խռմադուծն Հայ », և կը վկայեն թուղթք Բարսղի. և այս բանիս մերոց պատմագրաց լեռութիւնն չի զօրեւր, վասն զի այս ժամանակիս բովանդակ պատմութիւնն

լռած է և անխօս . միայն մեզի օժան .
գալ պիտի առնունք առ այս զմեր Բու-
զանդ , որուն անունն թէպէտ ստախօս
համաւեալ է , բայց մեզի շատ ճշմա-
րիտ դէպքեր կ'աւանդէ . և յիրաւիքն .
նեղու արժանաւորք , բայց միայն տեղ
տեղ պէտք ենք զԲուզանդ փոխադրել
'ի փոքր Հայս : Սեբաստիոյ փոքր Հայոց
գաւառ ըլլալն կը վկայէ և Ստրաբոնի
աշխարհագրութիւն , այն Սեբաստիայն
որ յառաջն Դիոսպոլիս կոչէր 'ի Պոմ-
պէոսէ և այլ յառաջ նախաւ . իսկ
սոյն Եւստատիոսի պատմութիւնն կ'ը-
նեն մեզի և Սոկրատ եկեղեցական պատ-
միչն և Սոզոմենոս , և իրենց ըսածին
նայելով շատ հանճարով անձ մ'էր այս
Եւստատիոս , բայց բնութեամբ քիչ
մը հակամէտ 'ի թիւր կարծիս և 'ի ծուռ
վարդապետութիւնս : Արդ զայս Եւստա-
թիոս մենք Հայ կը համարինք , ինչպէս
նաև համարուած է Պրոքրեսիոս մ'ալ ,
թէպէտ չեն սներ 'ի բուն 'ի խոր Հայս ,
այլ առաւել յունական օղն ծածած և կլի-
մային վարժած : Առաջին օրինակն որ
զԵւստատիոս Հայ կ'ընէ , և այն թուղթն
զոր առ Արևմտեայս կ'ուղղէ սուրբն
Բարսեղ , ինչպէս վերն ըսինք , յամին
377 , և այն թղթոյն մէջ յետ մանրա-
մասն թուեցու արիտական հերձուա-
ծոյն ըրած կոտորածն , կ'անցնի ստո-
րագրելու մեր Եւստատիոսը , և ողջ կը
դնենք հօս այն թուղթը 'իտովին գաղա-
փար մը ընծայելու համար մեր նիւթին .
« Մի և յայնցանէ՛ որ տրտմութիւն մեծ
ածեն զմեզ՝ է Եւստատիոս , 'ի Սեբա-
ստիոյ փոքուն Հայոց , որ երբեմն աչա-
կերեալ Արիոսի , և յորժամ նա ծաղ-
կէր յԱղեքսանդրիա՝ դարաշար յա-
ղաքս Միածնին ծայթեքալ հայհոյու-
թիւնս , և սա զկնի ընթանայր նորա , և
ընդ հաւատարիմ աշակերտս համա-
րեալ էր : Իբրև դարձ արար յերկիր
իւր , երանելոյն եպիսկոպոսին Հերմի-
գինեայ՝ որ զլարափառութիւն նորա
յանդիմանեաց , ետ զուղիղ հաւատոյ
խոստովանութիւն . և այսպէս ընկա-
լեալ նորա զձեռնադրութիւն , զկնի
վախճանի եպիսկոպոսին ընթացաւ 'ի

Կոստանդինուպոլիս առ Եւսեբիոս . ա-
պա անդուստ մերժեալ՝ եկն 'ի հայրե-
նիս իւր , և թագուցեալ զթիւր միտո-
իւր՝ մինչև եհաս յեպիսկոպոսութիւն ,
և անդէն գրեաց նպաստ ընդդէմ համա-
գոյակցութեան Որդւոյն 'ի Ժողովին Ան-
կիւրիայ : Անտի դարձաւ 'ի Սեւեկիա
և արար անդ զայն՝ զոր զիտեն քաջա-
մենեքին . 'ի Կոստանդինուպոլիս եկաց
'ի կողմն հերետիկոսացն » :

Անկաջ կրնայ համարուիլ այն ան-
ձին վարուց համառօտ ընթացքն , բայց
զմեծագոյնն կը լռէ սուրբ Բարսեղ . իսկ
Սոզոմենոս շատ տեղ աւելի արդարա-
ցընել կը ջանայ զայս անձն , և աւելի
պատրուակելով կը խօսի . ինչպէս , կ'ը-
սէ , սուրբն Անտոն և Պօղոս միայնակե-
ցաց դուռը եղան յեղիպոսոս , այսպէս
'ի Հայաստան և 'ի Պափագոնիա եղաւ
Եւստատիոս սեբաստացին . ինքը սով-
րեցուն , կ'ըսէ , թէ ինչ վարը պիտի ան-
ցունեն , և որ կերակուրներն պիտի ու-
տեն և զգրս՝ ոչ , ինչ զգեստ պիտի հա-
գուին , և ուրիշ ասոնց նման բաներ .
մինչև ոմանք կը կարծեն , կ'ըսէ , թէ
սուրբ Բարսեղի անուամբ մեր ունեցած
Ներանձնական վարուց վրայ գրած ճա-
ռերն՝ ինքն շարադրած ըլլայ :

Եթէ այսպէս ընցունէր Սոզոմենոս իր
պատմութիւնն՝ աղէկ գովասանք կրնա-
յինք սեպել , և դրեթէ սուրբ Բարսեղի և
մերոյս Ներսիսի պատուոյն կէտն յափըշ-
տակած կ'ըլլար այնպիսի արդիւնական
կարգաւորութեամբ . բայց ոչ է այս-
պէս . յետ այսպիսի գործոց կ'ամաց կա-
մաց սկսան յերևան գալ Եւստատիոս
սի թերութիւնն , զորս Սոկրատ պատ-
մագիրն յոյն կ'ըսէ իր եկեղեցական
գրոց մէջ . « Եւստատիոս 'ի Սեբաստիոյ
Հայոց և ոչ 'ի պատասխանատուութիւն
անձին եղև ընկալեալ , զի յառաջնէ
իսկ 'ի հօրէն իւրմէ յԵւլալիսոսէ՝ յե-
պիսկոպոսէ Կեսարիոյ Կապապադովե-
ցոց ընկեցաւ նա , քանզի զգնեայր հան-
դերձս անպատշաճ քահանայութեան :
Յետ այսորիկ և 'ի Ժողովին Գանգրեայ
Պափագոնիոյ՝ դատապարտեցաւ , զի
յետ անկանելոյ 'ի Կեսարիոյ Ժողովին՝

բաղում ինչ գործնաց հակառակ եկե-
ղեցական կարգաց. արգել զամուսնու-
թիւն, և 'ի կերակրոց հրաժարել ուսու-
ցանէր, և զբաղումս յամուսնացեղոց՝
բաժանեաց յանկողնոց, . . զժառայս 'ի
պատճառս աստուածպաշտութեան 'ի
տեարց իւրեանց անյատեաց. ինքն զի-
մաստասիրի ձև արկանէր զանձամբ, և
տայր հետևողացն իւրոց ազանել հան-
դերձս օտարոտիս, և առնէր՝ զի գեր-
ժուցուն կանայք. և զկիրակէս պահել
հրամայեաց ռ. Չասոնք և ասոր նման
գետ ուրիշ մոլորութիւններն ալ կը նշա-
նակէ ինքն Սողոմոնոս պատմիչն. բայց
կը յաւելուէս, թէ չեն ասոնք բուն ի-
րեն մոլորութիւններ, այլ ոմանք կը
կարծեն թէ իրեն աշակերտացն ըլլան:
Սակայն, ինչպէս կ'երևայ, ինքն ընկաւ
յաթոռոյն և տեղն դրուեցաւ այն Մեխի-
տիոսն՝ որ յետոյ յԱնտիոք փոխադրուե-
լով՝ 'ի կոստանդնուպոլսի վախճանե-
ցաւ: Եւստաթիոս մեծ հանճար ունէր.
Թէպէտ ոչ այնչափ զօրաւոր պերճա-
խօսութիւն, սակայն ձգիչ և համոզիչ
խօսակցութեամբ մը միշտ կը քարշէր
յինքն զունկնդիրս, մինչև շատ անգամ
զբաղումս կրցեր էր դարձնել 'ի սուրբ
վարս, և անգամ մ'ալ չկարենալով եր-
կու աղապք՝ այր և կին՝ համոզցնել որ
իրենց խոտորնակի ճամբէն ետ կենան,
զանդատելով գոյեց. «Մինչև հիմայ կըր-
ցայ զօրինակոր ամուսնացեալս իսկ հա-
մոզել 'ի ժուժկալութիւն, հիմայ և ոչ
զապօրինաւորսն կարենամ ետ կեցընել
իրենց գէշ ճամբէն ռ. իրեն սխալման
մէջ՝ ալ յամառ չէր. այլ երբոր լսեց որ
իրեն վրայ հադուստի ամբաստանու-
թիւններ կ'ըլլուին, փոխեց ձևը, և սո-
վորական քահանայից զգեստը հագաւ
Բաղում ժողովոց մէջ լսուեցաւ Եւստա-
թիոսի անունն, 'ի Սեբեւկեան ժողովին
պաշտօնէն ընկաւ ինքն Եւստաթիոս և
իրեն հետ Ելպիտիոս՝ որ էր եպիսկո-
պոս Սատաղացոց Մակեդոնիոյ. (թըղ-
թոց օրինակներն այսպէս ունին, բայց
որովհետև Սատաղիա տեղ մը չի յիշուիր
'ի Մակեդոնիա, տպագրողքն կ'ախորժին
'Αρμενία կարգալու որ է Հայաստան. ռ.

րով ուրիշ անուն մ'ալ կը ստանայ հայ
պատմութիւնն): Եւ այս անունն մնաց
իր հետևողացն որք կոչեցան Եւստա-
թեանք. և ըստ Բարսեղի մտաց՝ համազօր
կը համարուէին Եւստաթեանք և Պաւլի-
նեանք. որով մեզի ուրիշ կասկած մը
կը ծագի, որ չըլլայ թէ Սողոմոնո-
սի ըսածին պէս, սուտ ամբաստա-
նութիւն մը ըլլայ Եւստաթիոսի վրայ
չփուլած մոլորութիւններն, և աւելի
զահու խնդիր, ինչպէս Պաւլինոսինն
եղաւ, որ և հաստատուեցաւ Հռոմայ
կողմէն: Վասն զի, ըստ պատմելոյ
Սոկրատայ և Սողոմոնոսի, թղթա-
կցութիւն մը եղաւ 'ի Փոքր Հայոց և
Եւստաթիոսի կողմէն առ դահն Հռո-
մայ, յորում կը բազմէր այն ատեն լի-
բերիոս քահանայապետն, և թղթա-
կցութիւն յաջողեցաւ (367, և ըստ Պա-
րոնիոսի՝ 365), և հոնկէ գնաց Հռոմայ
երիցու մը հետ՝ որ կոչուէր Ելպիտիոս,
Լիւրիկէի ժողովոյն ներկայ զանուեցաւ
(367, 368). և թերեւ իր ազատութեան
թուղթն առած՝ դարձաւ նստաւ աթո-
ռը: Այս բանս տեղն 'ի տեղն չգիտնա-
լով Սուրբն Բարսեղ, կը գանգատի Ա-
րևմտեայց, ըսելով թէ՝ Եւստաթիոս
միակ իր յուսահատութեան ապաստա-
նարանն 'ի ձեռք գտաւ, և կը յաւելուէ թէ
արգեօք լիբերիոս իրեն կ'ըն բաներ առ-
ջև դրաւ, և թէ ինքն Եւստաթիոս ա-
նոնց որ մասին հաւանեցաւ՝ չենք գի-
տեր. բայց այսչափս միայն գիտենք, կ'ը-
սէ, որ թուղթ մը ունէր 'ի գահէն, և
զայն ցուցընելով Տիանացոց (Կապադ-
զովկեցոց) ժողովոյն՝ ժառանգեց նո-
րէն իր աթոռն: Սերաստիոյ երէց մ'ալ
կը յիշէ սուրբն Բարսեղ քան զԵւստա-
թիոս յանդուգն հակառակասէր՝ Պի-
մենիոս անուամբ, միանգամայն համա-
խոհ Եւստաթեայ: Կամ յառաջ քան
զդարձն Եւստաթիոսի 'ի գահն կամ
յետոյ, զոր որոշակի չենք գիտեր, դա-
տապարտեցաւ սա 'ի Գանգրեայ ժողո-
վին, որուն կանոնը գրեթէ Եւստաթիո-
սի մոլորութեանց դէմ են, և են քսան և
երեք կանոնք, յորում և յանուանէ յիշա-
տակին Եւստաթեանք ալ: Այս ժողովն

էր որ նաև կանոնական թուղթ մ'ալ գրած էր առ Հայս՝ անշուշտ նկատմամբ այս նիւթոց և հայկազն Եւստաթիոսի համար, որ չմոլորին անոր ետևէն. և մէկն եթէ բազդատէ այն ժողովոյն կա- նոններն՝ Եւստաթիոսի վրայ ըստած մոլորութեանց հետ, զոր կը յիշէ հա- ւասարապէս Ս. Բարսեղ, և Սոկրատ և Սողոմոնոս, ամենևին ճիշդ կը գտնէ ի- րարու հետ. որով ուրիշ բան չենք ըսեր բայց եթէ սա միայն՝ որ Գանգրեայ ժո- ղովն Եւստաթիոսի և Հայոց համար գումարուած է: Վասն զի յետ առաջին անգամ թուէն իյնալուն, Եւստաթիոս շատ կողմեր չփոթութիւններ պատճա- ռեց, մինչև նաև ի Պոնտոս, ի Դադիմոն կոչուած տեղն, ուր հարկ եղաւ որ վազէ Սուրբն Բարսեղ՝ խռովութիւնն դադրե- ցնելու համար:

Միայն Եւստաթիոսի համար այս- չափ երկնցընենին՝ նիւթերնէս դուրս չէր, այլ այս էր այն ժամանակի վիճակն զոր ունեցեր էին ի փոքր Հայս քանի մը գաւառք, Հօս Սուրբ Ներսիսի իշխա- նութիւնն չէր հասներ, այլ հպատա- կեալ էին սրբոյն Բարսղի, ինչպէս Սա- տաղ, Սեբաստիա և Գաղթականութիւն Հայոց (Κολωνία Ἀρμενίας)¹, ուր ճամբու գծուարութեան համար հաղիւ երբէք յայց կ'ելլէր սուրբն Բարսեղ, և ինչպէս ինքնին կը խոստովանի՝ և ոչ նամակ մը ուղղած էր անոնց, և որոնց եպիսկո- պոսն էր այս ժամանակս Եւփրոնիոս. և իրեն կը գրէ վերջապէս թուղթ մը քա- նի մը տող յամին 375, յորում միայն ինքզինքն կրնայ արդարայնել պատճառ բերելով ճամբաներու նեղութիւնն և տեղւոյն հեռաւորութիւնն: Սատաղիս ալ ունեցաւ իր գլխէն անցած դէպքեր. Կիւրեղ անուամբ եպիսկոպոս մը դրած էր հօն, զոր ինքն կը կոչէ եպիսկոպոս Հայաստանի (Κύριλλος Ἀρμενίας), որուն վրայ ժողովուրդն ամբաստանութիւն ներ շինած էր և ընդդէմ եպիսկոպոսին յուղած, գնաց Սուրբն Բարսեղ և խա- ղաղացուց զանոնք և հաշտեցուց, գոնէ

առ ժամանակ մի: Այս եպիսկոպոսնե- րէն զատ, Հայաստանի վերաբերեալ շատ եպիսկոպոսք կը յիշուին ի թուղթս՝ Բարսղի, բայց դժբաղդաբար միայն անուամբ և ոչ տեղն նշանակուած է և ոչ վիճակն՝ թէ ուր հովուէին: Յամին 372, երբ առ Խտալացիս և առ Գալլիա- ցիս թուղթ մը գրեց, հօն ըստ օրինի պէտք էին ստորագրել եպիսկոպո- սունք. արդայն ստորագրութեան մէջ կը գտնենք արևելեան անուանք, որ մեզ ուղղակի զՀայաստան կը յիշեցընեն, ինչ- պիսի են Խոսրով, Յովսակէս, Նարեկ, և այս յետինս անշուշտ է մեր Սուրբն և Պարթևն Ներսէս, որ ի Մեծ Հայս կ'իշ- խէր. Խոսրովայ ով ըլլալն չենք գիտեր. իսկ Յովսակէս (որ ըստ յոյն ձեռագրաց զանազան գրութիւն և հնչումն ունի, ինչպէս Խասակիոս, Խասկէս՝ զոր կըր- նանք համարիլ կամ Յուսիկ կամ Խա- հակ), կը յիշուի ի Ս. Բարսղէ ի հե- տեւեալ տարին (373), երբ գրելով առ Եւ- սեբիոս Սամասացուց եպիսկոպոսն, կը դրկէ զայն թուղթն ընդ Յովսակէսի կամ Յուսակն (հօս ալ յոյն ձեռա- գիրքն խառնակ են) և կ'ըսէ որ ինքը կը պատմէ իր բերնովը իմ կրած ցաւ- ւերս և հիւանդութիւններս. վասն զի թուի թէ նոյն տարին ծանր ճամբոր- դութեանց պատճառաւ դժուարին հի- ւանդութիւն քաշեց Սուրբն Բարսեղ:

Իրաւցընէ մեծ էր Ս. Բարսղի վիճակին ծանրութիւնն, ուր բարուց զանազանու- թիւնն և լեզուաց տարբերութիւններն և հերձուածներն կը ստիպէին զսուրբ Հայրն որ կամայ և ակամայ գառն հո- վուի մը ունենայ. ինչպէս արդեամբք ալ եղաւ: Կը վախէր շատ անգամ որ ի կողմանէ փոքուն Հայոց և ի Կիլիկիոյ չըլլայ թէ ճայթէ խռովութեան ձայն մը, մանաւանդ, կ'ըսէ ինքն իր մէկ նա- մակին մէջ, Հայաստանի Տեառապօլիս կոչուած մասէն ինչ էր այս Տեառա- պօլիսն (Τετραπόλις Ἀρμενίας), բայց եթէ անշուշտ վերոյիշեալ չորս գաւառաց միաւորութիւնն՝ որ կը ձևացընէր Հա- յաստանի այն բաժինն՝ որ ենթարկեալ էր սուրբ Բարսղի, որք են՝ Սեբաստիա,

¹ Եւսակն Գարահիսարու կողմերն:

Սատաղիա, Նիկիոպոլիս և Կոյոնիա կամ Գաղղոսք Հայոց, ի՞նչ միայն իրեն պարտքն էր զանոնք հովուել անուամբ, այլ անձամբ յայց ելլել, անոնց եպիսկոպոսներ կարգել, ինչպէս շատ անգամ կը յիշէ յիւր թուղթս, և բարեկարգութեան կանոններ սահմանել, ժողովոց փոյթ տանել, Բայց և միշտ կը ջանար որ անոնց լեզուացը գիտուն և հմուտ անձինք կարգէ յեպիսկոպոսութեան, ինչպէս Հայոց բաժնին՝ հայախօս և հայալեզու եպիսկոպոս, և կ'երևի թէ արդեանմբք ալ զնոյն ըրած է. թոյլ կու տայ որ Հայք իրենց լեզուալ զգալ տամունս կատարեն (թղթ. 128), որով կ'երևայ թէ այն փոքր շփոթութիւնն որ ծագեցաւ 'ի Գաղուծս Հայոց՝ լեզուաց պատճառաւ էր, որուն համար կ'ըսէ՝ « վարեցին նոքա լեզուք որովք և կա. մեացին », միայն թէ հպատակին իրենց վրայ դրուած կարգաց, եր ցաւի դարձեալ Եւստատիոսի անկմանը վրայ, որով գրեթէ և Սեբաստիա ու Սեբաստացիք իրեն որդիութենէն հեռացան, և կորսնցուց, կ'ըսէ, այնպիսի տեղ մը ուսկից կը մատակարարէի ինծի պիտանի անձինք նոյն լեզուին հմուտք և աշողակ (թղթ. 99 զոր գրեց յամին 372). և Եւստատիոսի բաժինն կը կոչէ իրեն թեմ (παροικία), և գիտնան կ'ըսէ ազգին բարբառքը (ιδιώματα εθνους): Նոյն թղթով կ'իմացընէ նաև մեզ որ և 'ի Սատաղս կարգեր և կանոններ գրաւ, և կը պախարակէ Հայոց անխտրութիւնն և անտարբերութիւնն յիրս կրօնից:

Սակայն այնպիսի հմուտ և վարժ անձի մը շատ նեղութիւն էր Հայաստանի խորերն երթալ, և տեղ մը իր նամակաց մէջ, զոր գրած է առ Եւսեբիոս եպիսկոպոս Սամսատացոց, առ իւր մշտնջենաւոր բարեկամն (372), կ'իմա նանք, որ մինչեւ յայցելութեան էր 'ի Հայս՝ թուղթ հասաւ իրեն յԵւսեբիոսէ, և այնչափ եղաւ իր ուրախութիւնն այն թղթին համար, որպէս կ'ըսէ ալ. կոծեալ ծովու մէջ նուաբկող մը հեռու անց տեսնէ փայլուն և պայծառ ջահ մը ցոլացեալ. ասով կ'ուզէ բացատրել այն

տեղեաց տխրութիւնն, թէպէտ իր ծնած կլիմայն ալ ոչ ինչ նուազ դաժան էր: Արդեօք 'ի կարգս Հայ եպիսկոպոսաց պէտք է յիշատակենք նաև Ռարէյոս (Ռարիօս) Մելիտինոյ եպիսկոպոսն, առ որ կը գրէ Ս. Բարսեղ (յամի 374), և կը յորդորէ գինքն որ իրեն հետ ստէպ թղթակցութիւն ընէ. այն ատեն Եւսեբիոս հեռացած էր. իսկ յամին 376 կը գրէ ուրիշ թուղթ մը Սուրբ Բարսեղ առ Եւսեբիոս Սամսատացոց և եպիսկոպոս, յորում կ'որոշայ որ փոռնաոն (Φρόντων) անուամբ մէկն, որ փառասիրութեան համար մատնելով ինքզինքն ու իր հաւատքն՝ եպիսկոպոսութիւն ձեռք բերաւ, բայց անով սիրելի ըլլալու տեղ, աւելի ատելի եղև բոլոր Հայաստանի (χοινόν βδελύγμα πάσης τῆς Ἀρμενίας): Ասոնք են զորս կ'ընթեռնուէր Ս. Բարսեղի թղթոց մէջ հայկական վիճակի մը և բաժնի հայ եպիսկոպոսաց աստ անդ ցրումն. և որովհետև նամակաց շատին թուականն տարակուսական կրնայ համարուիլ հմտից, անոր համար դժուարին է ասոնց մէջ ժամանակագրական կարգ մը բռնել:

Սրբա 'ի փոքր Հայոց. բայց տեսանք որ Արևելեայց առ Արևմտեայս գրած թղթին մէջ օտորագրեալ էր նաև Ս. Ներսիսի անունն (յամի 372), Νάρσης հռչմամբ. բայց ուրիշ հետաքրքրական անուն մը կը կարդանք 'ի պատմութեան Սոկրատայ Աթոլաստիկոսի, որ յետ գումարման ժողովոյն Անտիոքայ, հարք ժողովոյն կը գրեն թուղթ առ Յոբիանոս կայսր յայորդ Թուխանոսի (363-364), և այս թղթոյս մէջ 'ի կարգի եպիսկոպոսաց կը յիշատակին՝ Ուրանիոս եպիսկոպոս Մելիտինոյ, և Իսակոկիս՝ Մեծիկն Հայոց (Ισαάκιος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας). այս օտարահայիւն անունն մերձեցընելով հայունս կը թարգմանէ Եպիփան Սթոլաստիկոս՝ Isaacius, և այլք կը համարին նոյն մեր վերոյիշեալ Ιωσαάκιος կամ Ισαάκιος անունն հետ. իսկ գրոցս փռանկ ծանօթաբանողն՝ կը կարծուի, կ'ըսէ, որ այս իսակէս կամ իսահակն կ'իյնայ ընդ մէջ Խոսրովայ և Ներսիսի (եպիսկոպոս)

կոպտաց 'ի Մեծ Հայս). ինչ որ ալ կարծուի, մեղի անժանօթ է այս անձնս. Ս. Սահակայ հետ չենք կրնար նոյնա-ցրենել, և ոչ Չունակի հետ զոր Բուզանդ կը յիշէ փոխանակ Ներսիսի: Արդ. և յայսմ մասին քանի մը անուանք ալ կը գտնուին եպիսկոպոսաց 'որ 'ի Մեծ Հայս նստելին, Մերութանն շատ անաշ-քան զՆերսէս, բայց Ներսիսի մօտիկ ատեններն խորով, իսահակ կամ Յուսիկ, իսակոկիտ:

Դ. Ս. Ներսիսի իշխանոսքիւնն 'ի Մեծ Հայս. — Ուսեալն և վարժեալն 'ի Կեսարիա, և շատ յոյն վարդապե-տաց քով գեղեցիկն Ներսէս, հարկաւ իր ողին ալ աւելի մշակեալ պիտի ըլլար, աւելի յառաջացեալ և ծաղկեալ ուս-մամբ. որով և նմանօրինակ գործերն՝ զոր նկարագրէ մեզի Բուզանդ՝ չի զար-մացընեն զմեզ իբրև անհաւատալեաց պատմիչ. վասն զի մի և նոյն գործերն արդէն տեսած էր ինքն Ներսէս 'ի Յոյնս, և բարենախանձ փութով լանաց անոնց նմանել: Իրանաբարոյ, արդարաւէր, քաղցր, միանգամայն և սաստիչ էր Ներսէս 'ի բարուց. ընդդէմ ախտից և շարութեան կյտամբիչ դառն, օրինաց արդար վրէժխնդիր, և առաւել օրինա-գրական և կառավարող միտք և հան-ճար ունեցող: Իրեն վարուց ներքողիչն չեն խնայած և ոչ մի գովասանք որ շտան այսպիսի վերնաշնորհ անձի մը. առաքինութեան եօթնարփեան շնորհք կատարեալ կերպով հնդեալ գեղեալ էր 'ի նմա. և ով արդեօք աւելի յիշքն գրաւած է բովանդակչ հայ ազգութեան սիրտը, բայց եթէ ինքն Ներսէս. յետ օրոյն Գրիգորի միակ լուսաւորիչ կրը-նակք սեպել զսա, ոչ այնչափ 'ի գիտ-նական մասին, որչափ աւելի 'ի բարե-կարգութեան, Հայաստան, որ ըստ Մովսէսի Խորենացւոյն, բարբարոսա-կան և մանաւանդ հեթանոսական ե-րևոյթ մը ունէր, իրեն ժամանակ հա-տու գրեթէ բարեկարգութեան ծայրա-գոյն աստիճանն. ինքն, ըստ նմանու-թեան յունական վանորէից որովք

ալայծառացած էին Կապադոկիա և Փոքր Հայաստան, լեցուց նաև զՄեծն Հայաստան անմասն գեղեցկութեամբ: Բուզանդ երկայնապատում կը վիպէ անոր ըրած բովանդակ գործերը, Նախ անմիջապէս յետ գալոյն՝ յԱշտիշատ ժողով գումարեց և հօն հաստատեց զանազան կանոնադրութիւն, զորս կը կոչէ Բուզանդ. « Առաքելակարգ կա-նոնս » և « Հայրենի կարգս ». վերցուց ամեն հեթանոսական կոծք և փեստամն 'ի վերայ մեռելոց անյուսաբար. թէյա, մուսնութեան օրինաւորք ըլլան և թէ ամուսինք շատն իրենց խոստմանն և հաւատարմութեանն. անկարգ խառ-նակութիւն չընել՝ մանաւանդ մերձաւոր նուերտանքն առնելով, որ ապօրի-նաւոր բան մ'էր. հրաժարել, ինչպէս և Առաքեալն սահմանէ, 'ի մեռելոտւոյ և յարենէ. և այլ առաքելական և ղևտա-կան կանոնք՝ զորս ժողովեց և կարգեց Սուրբ Ներսէս: Խոստիւ կը հրաժարե-ցընէր 'ի կանոնն, որ և իցէ յախտից մէկդի կենալ, մանաւանդ յայնոցիկ՝ որ հակառակ էին բնական օրինաց:

Բաց 'ի յեկեղեցական կարգաց և բարեկարգութեանց, կը հասնէր Ներ-սիսի բազուկն նաև 'ի թագաւորական զահն՝ բայց ոչ յանդուգն կերպով, այլ աստուածային վրէժխնդիր ոգով. վասն զի գեղեցիկ կերպով լծած էր քաղցրութիւն ընդ սաստկութեան, ո-րուն համար կ'ըսէ ներքողիչն. « Քաղ-ցրութեամբ վարդապետութե գաւա-զանին՝ ուղղիչն, և ցասմնական ցպով սաստկութեան՝ յանդիմանիչն ». չէր չո-ղմուն, չէր փաղաքշեր արքունեաց, և ակնառութիւն չունէր նաև առ նոյն ինքն թագաւորն. բայց ասով աւելի սիրելի և պաշտելի էր բոլոր ազգին և թագաւորին ինքնին: Կը ստիպէր ըզ-թագաւորս՝ որ արօք և անիրաւ պա-հանջմամբ չի ծանրաբեռնեն զազգն, նոյնպէս և զիշխանս. իսկ հպատակաց և ծառայից հրաման կու տար՝ որ հնա-զանդին միամտաբար իրենց տերանցն՝ Գեղեցիկ առաքինութիւններէն մէկն ալ էր 'ի Ներսէս՝ աղքատախրութիւն՝

և օտարասիրութիւն, որուն գովասանքն միաբերան կը վկայեն պատմաբանք, որուն մէկն միայն բաւական է, զոր կ'ըսէ Մեսրոպ երէց. «Թաւուրս մեծին Ներսիսի մուրացիկ ոչ որ տեսանէր, զի հիւանդանոցս կարգէր և հիւրանոց 'ի պէտս աղքատաց»։ այլ և բաղումք յաղքատաց իրեն հետ սեղանակից կ'ըլլային. ինքն յինեց և եպիսկոպոսանոցս և եղբայրանոցս մեծամեծս և փոքրունս երկուհապար և քառասուն, և հրամուսինք 'ի զերծ տեղիս և յանցս ճանապարհաց, և 'ի զուխս լերանց պանդոկս շինել, և հիւրանոցս 'ի քաղաքս և յազարակս, և կարգեաց 'ի վանորայս Զիրիմս թագաւորաց և իշխանաց և զօրավարաց, զի ընտանեբար հոգացնէն վասն նոյցս, և բաշխեաց յեղբայրանոցս զիւղս և դաստակերտս 'ի միխթարութիւն նոցա»։ Դարձեալ յաւալ քան զՆերսէս շատ ֆնասներ կ'ըլլային 'ի Հայս 'ի պատճառս անհոգութեան և դիւրութիւն չունենալնուն. շատք գաղանակեր, գետալիժ և ձիւնախնդրք կ'ըլլային. որոնց ամենուն դարմանն ամոռեց ինքն Ներսէս, և կարողաց թագաւորական քաղաքաց նման իլկաններ և օթեւաններ և պանդոկներ. Զգերիս ինքն փրկանաւորեց դրամով և շատերն քարոզութեան ազգեցութիւն բերաւ 'ի հաւատոս։ Բայց և ուսման ոչ ինչ նուազ փոյթ ունեցաւ, կարգելով ասորերէն և յունարէն դպրոցներ ընդ բոլոր Հայաստան։ Միով բանիւ, կրնանք ըսել մեր պատմչաց հետ որ այսպիսի ժամանակ մը չէր ունեցած Հայաստան և ոչ ալ թերեւս պիտի ունենար, եկեղեցական և աշխարհական փաշարով։ Սակայն ժամանակին անգիր փաշտակութիւնքն բերանոյ 'ի բերան անցնելով շատ խանգարմունք կրեցին, և կրնանք ըսել համարձակ՝ որ չգտնուեցաւ մէկն որ ճիշդ պատմութիւնն քաղելով մեզի հասցնէ այսպիսի կարեւորագոյն անձի մը, և հայկական պատմութեան մեծ դատարկ մը լեցնել։ Գրուեցան Ներսիսի վարքն և պատմութիւնքն, բայց լի հրաշիւք և երկրորդա-

կան անվաւեր (apocryphe) և վիպապատմութ (légende) զրուցիւք, զորս դժուարին է մեզ արդ յղկել կամ գոնէ սրբել 'ի բոլորովին անհաւատալեաց։ Եւ նկատմամբ բովանդակ իսկ վարուցն Ներսիսի թէ 'ի շինուածական բարեկարգութիւնս և թէ 'ի սրբութեան վերաբերեալ զէպս՝ շատ տեղ կը տեսնենք որ նոյն առնետան ուրիշ սրբոց վարուց նմանութեամբ պատմուած են. այդ վանորէից բազմութիւնն, այն հրաշքներն, առ վաղէս երթալն և անոր որդւոյն՝ ըստ մեր ձեռագրաց Տրապիանոսի՝ հիւանդանալն և մեռնիլն, կը պատմուին նաև ուրիշ Բարսղի վրայ. և համառօտ ըսելով՝ ժամանակակից ըլլալով իրարու՝ շատ տեղ անձն ալ չիւթուած է, Ներսէս և Բարսեղ իրարու հետ։ Բուզանդ պատմիչն տեղ տեղ հնեղեական ոճ մը կը բռնէ Հայոց համար. և կ'երեւի որ ինքն ալ չէ համագումար ըսածին. կը գովէ զՀայս մակդիրներով, բայց միշտ պախարակելի գործեր կ'աւանդէ. 'ի նկարագիրս՝ երբեմն համառօտ, երբեմն շինծու, երբեմն ճշմարտապատում կ'երևայ. որով մեզի պատմական որիշ և անկեղծ գրչի երևոյթ չի տար։ Բայց մեր միակ աղբիւրն է նաև յայսմ, այսինքն 'ի վարս Ներսիսի՝ Բուզանդն, և կրնանք երկրորդ աղբիւր ալ զՄեսրոպ պանուանել զերէցն։ Ինքն Ներսէս էր, եթէ համարինք ստույգ, թագաւոր և քահանայապետ։ Արշակայ անունն ալ կը լուի՝ բայց միշտ ընդ անուամբ և ընդ ազգեցութեամբ Ներսիսի։ Ըստ պատմչաց մերոց, սուրբն Ներսէս կարգեց 'ի Հայս 500 իշխանս բարձի, այս ինքն ցեղական իշխանութիւնս, 400 եպիսկոպոսուն և 2000 վանք. երանի թէ կատարիչս աւանդէին մեզ այս եպիսկոպոսաց և վանորէից ալ անուանք, ինչպէս գրած են իշխանութեանց թիւն և անուանքն։ Իրաւի հետաքննելի առաջինքն էին մեզի. վասն զի իշխանաց և իշխանութեանց անուանք կորեան ժամանակաւ, բայց ոչ նոյնպէս կ'ըլլար նաև եպիսկոպոսաց և վանորէից՝ որ

պատմական տեղ մը կը բռնէին՝ ի Հայս՝ Սուրբ Ներսէս ընդ բազում գործոց՝ պարտական էր և յայցելութիւն իւրոց եկեղեցեաց, որ իրեն կը հնազանդէին, տնտեսել հոգալ անոնց պիտոյքն ։ Յայս այցելութիւնս երեկի է Բուզանդայ յիշած Հայր Մարդպետին ընդ Ներսիսի ունեցած կռիւն, զոր կը յիշէ Մեսրոպ երէց՝ Թագաւորահայր Մարդպետ կոչելով ։ Տեսնենք փոքր մի ո՞վ է այս մարդպետն և ինչ էր կուռոյն պատճառն ։ Սուրբն Ներսէս, իր բարեկարգութեան սիրող եռանդեամբն ամեն բան յօրինած էր, չէր ուզեր որ եկեղեցի կամ վանք աշխարհականաց կարօտանան, այլ տուաւ անոնց առատ երկիր և կալուած՝ որոնց պատուը քաղելով վայելին ։ և ասով, ըստ բազմութեան վանաց և եկեղեցեաց՝ շատ ալ երկիր բռնուած էր ի պէտս եկեղեցական իրաց և անձանց ։ Այս բանս ազէկ աչքով չէր կրնար տեսնել Հայր Մարդպետն, այլ նախանձելով ընդ Ներսէս՝ սպառնացաւ որ բոլոր երկիրներն գրաւել պիտի տայ թագաւորին ձեռքով ։ Միթէ Հայրն կամ Հայր Մարդպետն աւելի զօրաւոր էր քան զՆերսէս յայս Արշակայ ։ Արեւելեան պատմութիւնն իրեն զելս ու անառակ ժամանակաց զերծումներն շարունակելով, արմատացեալ օրէնք մը ունէր առաւել յարգունիս, ուր ներքինեաց բազմութիւն մը գրեթէ հաւասարազօր ուժ կը ցուցնէր թագաւորին, և անոնց ձեռքով ժողովքներ կը գումարէր և կը հալածէր զուղղափառս ։ այդ այս սովորութիւնս թուի թէ և ի Հայաստան ալ կար, յարբունիս Արշակայ ։ վասն զի մեր մէջ մարդպետ կը նշանակէ ներքինապետ, և մարդ կոչումն տրուած է ներքինեաց ։ այսպէս կը գտնենք գործածուած և ի հինսն մեր, ինչպէս ի Գիրս Եսթերայ (գլ. Բ. 20) պահպանապետք մարդկանն, որ սեպհական պաշտօն մ'էր ։ Բայց յԱսորիս և ի նորին դրացիս նոյն զերծումն մտաւ և յեկեղեցիս, որուն համար կը գանդատի և Ղազար փարպեցին որ Շմուէն և Բրքիշոյ, որ յԱսոր

րեստանէ եկան, « եէին լոյծ կրօնիք, եկեալք ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին տանտիկնօք, և ոչ կէին ըստ սուրբ ամբիծ կրօնիցն » ։ — զասոնք՝ չենք գիտեր թէ արդեօք անոնց կարգէն էին, բայց աւելի ստուգագոյն Բուզանդ կ'աւանդէ քանի մը եպիսկոսաց համար որ էին ի բաժնի խոսրովու Պարսից թագաւորին, որ էին Չաւէն, Շահակ կործեայ, Ասպուրակ, Փաւստոս և Չորթ՝ այր ներքինի կը կոչէ, և կ'ըսէ թէ այս երկու յետինք էին Ներսիսի ժամանակն, և Չորթ անոնց հետ ։ վասն զի, կ'ըսէ, « էին ի ներքնի ? Հայրապետին ի տան իւրում ընդ նորա ձեռամբ երկոտասան եպիսկոպոսք, աթոռակիցք իւր, գործակիցք և խորհրդակիցք » ։ Եւ որ հետաքրքրական ևս է, մեր Բուզանդն՝ որ զասոնք կը յիշէ, ոչ իբրեւ գովելի եպիսկոպոսք, այլ զգետնի շապլուքիւն ունէին, և գեղեցիկ ու զարգարուն զգեստներ կը հագնէին, և ահա այս է Բուզանդայ ըսածն անոնց զխաւորին համար, որ էր Չաւէն ։ « կրօնս մի եղ, զի ամենայն քահանա, յից ուսոյց առնել հանդերձ զինուորաց, Չի թողին զկրօն առաքելական եկեղեցեացն, սկսան դնալ ըստ իւրեանց մտաց ։ զի ոչ ըստ կրօնիցն ազանէին քահանայքն զպզղնաւոր, որ էր ի բնէ, այլ սկսան զխոտորկութան ի վերայ ծնգացն ունել ։ Եւ զարդարէին զհանդերձս իւրեանց պէսպէս նաբօսօք, և սիգային որպէս ոչ վայել էր ։ և զմորթ մեռելոտիս զազանացն քահանայքն անխտիր ազանէին » ։ Նոյն բանն կը կրկնէ Չաւենին յաջորդաբար համար ալ, թէ « վասն կրօնիցն հանդերձոյն զեղեալ կարգն ըստ կրօնիցն Չաւիսայ գնային » ։ Այս եկեղեցական զգեստուց փոփոխութիւնն կը յիշեցնէ մեզի վերոյիշեալ Եւստաթիոսի հերձուածոյն մասն, վասն զի ինքն ալ նոյնը օրինադրեց ։ Դառնալով փոքր մի յառաջ ի թուղթս Բարսղի, կ'ուզենք միայն անդադարձնել ընթերցողաց բան մը որ բոլորովին նոր թուի ի Գիրս Ս. Բարսղի, և ըստ արտաքին նշանակու

թեան կը նոյնանայ մեր վերոյիշեալ
Հայր կամ Հայր Մարդպետս կոչուածին
հետ: փառստոս եպիսկոպոսն զոր կը յիշէ
Սուրբն Բարսեղ, որ եպիսկոպոսութեան
փափաքով վառուած կ'ուզէր դա՛ մը
յափշտակել, ուստի թուղթ մը ձեռքը
կը դիմէ առ Բարսեղ. սա ոչ թուղ-
թը և ոչ թուղթ ներկայացնողն յար-
գելով կը մերժէ իւր քովէն առանց ե-
պիսկոպոս ձեռնադրելու. իսկ փա-
ստոս նոյն թղթովն կը ներկայանայ
Անթիմոսի, որ միամտաբար կը ձեռ-
նադրէ, որով պատճառ կու տայ գրծ-
տութեան ընդ ինքն և ընդ սուրբ Բար-
սեղ: իսկ այն անձն ուսկից թուղթ ու-
նէր փառստոս, Սուրբ Բարսեղի թուղթն
կը կոչէ զնա պապա (πάππa), որ նոյնա-
նիշ է մեր Հայր բառին. բայց գրութե
կերպէն կ'ուզէ հասկըցնել Բարսեղ՝ որ
Անթիմոս այդ սխալմունքն պիտի չընէր
գիտնալով ու ճաննալով այդ խուճ-
ակեղեցականքն: Արդ եթէ կարենայ
մեր Բուզանդայ այդ ներքինապետաց և
ներքինեաց պատմութիւնն՝ լոյս մը տալ
քննչաց Սուրբ Բարսեղի երկու իրեք
թղթոցն՝ մեծ պատմական արգիւնք է:
Երանօթ է ևս որ Հայ ազգին մէջ կար-
ցեղ մ'ալ Մարդպետոքիս անուամբ,
որուն նշանակութիւնն անշուշտ վերին
ստուգաբանութենէն առնուած է, և
անկէ կոչուած՝ Հայրն Մարդպետու-
քեան, Հայր մեծ իշխանն Մարդպե-
տոքեան՝ որ յիշուի այն սատրապաց
հետ որ տարան զՆերսէս 'ի Կեսարիա.
և նկարագրելով Բուզանդ զսա՝ կ'ըսէ.
« Էր Մարդպետն Հայր՝ այր չար և
Ժաւնատարոյիքը անօրէն և անիրա-
քան զաւառչիկն Հայր անուոն Մարդ-
պետան » . իսկ այս Հայրին իշխանու-
թեան տակ եղած տեղերն ալ կոչուէին
Մարդպետութիւն. — « Երանէր սա չըր-
ջէր ընդ մարդպետութիւնն իւր » . և
այս ներքինին՝ Հայրն՝ զեկեղեցականս
կը կոչէր կանանցահանդերձ մարդիկ՝
զիրենք ծաղրելու համար: Այսպիսի
չատ է Հայր Մարդպետին նշանակու-
թեան համար, որ առաջին անգամ
կը յիշուի 'ի պատմութեանս. որոնց

դէմ զայրացեալ Սուրբն Աթանաս՝
խստիւ կը յանդիմանէր զեկեղեցա-
կանս, որ չըլլայ թէ զնեքինիս ընդու-
նին 'ի կարգս եկեղեցւոյ: Բայց ներքե-
նի Հայրին, ինչպէս կոչէ Բուզանդ, հա-
կառակութիւնն գէշ վերջ ունեցաւ, և
գտաւ ինքն Ս. Ներսիսի անիծից ար-
դիւնքն յափունս Եփրատայ, Սանատրը-
կայէն Մծուրք քաղաքին քովերն, ուր
հաւատալ արծրունին զանիկայ սպան-
նեց նետահար: Հայր Մարդպետին
պատմութիւնը կը կարգէ Բուզանդ զկը-
նի դարձի Սրբոյն՝ յաքսորանաց:

Ե. Ներսիսի երբ առ վաղէս և աք-
սար. և ամուսնութիւնն Արշակ քագա-
ռորին. — Ըստ մեր պատմչաց համա-
ձայն վկայութեանն՝ թագաւորն Արշակ
իրեն կին առաւ յոյն ազգաւ թագաւո-
րական ցեղէ օրիորդ մը, զոր Բուզանդ
կը կոչէ Ողմպի, և Մեսրոպ երէց Ղոմփի՝
կրճատմամբ բառին. բայց սօրիոր-
դին ով ըլլալն կը նշանակեն մեզ վեր
'ի վերոյ: Թատրերգական գէպը մը կը
պատմէ ինքն Բուզանդ, այն զեղեցիկ
դրուագն փառանձեմայ և Գնելոյ, զոր
կարելի էր նաեւ արժանապէս ներկայա-
ցնել 'ի տեսարանս՝ արժանի անկըն-
դրութեան, և հին յոյն թատերախա-
ղուց նիւթ մը՝ որ իր ամեն պարագա-
ներովն հայկական վիպասանութեան
առանձին պերճութիւն մը կը կազմէ:

Վաղէս կայսրն արիանտութեան
լեռմ մոլորութեամբն վառեալ՝ գրեթէ
քննիչ մը կարգեալ էր բոլոր վարդա-
պետաց և հայրապետաց, և զորս չէր
գտնէր իր մտացը նման մոլորեալ կ'աք-
սորէր 'ի հռոմէոր տեղիս: Ընդ Հայս և
ընդ Յոյնս եղած դաշանց նորոգու-
թեան համար Արշակ թագաւորն ղըր-
կած էր զՆերսէս շատ մը նախարարնե-
րով 'ի գուռն կայսեր. հօն դժբաղդա-
բար կայսեր միամօր որդին Տրայիանոս
կամ Տիտիանոս, ինչպէս կ'աւանդեն
մեքեն, մերձ 'ի մահ կը հիւանդանայ.
ստոյգ պատմութիւնը կ'ըսէ թէ կայսրն
մեծաւ փութով զսուրբն Բարսեղ կան-
չած ըլլայ 'ի բժշկութիւն որդւոյն, սա

կայն Բուզանդ այս սրտնելիքն կը պատմէ մեր Ներսիսի վրայ: Կը կանչուի Ներսէս 'ի դուռն. բայց հօն ոչ եթէ դաշանց խնդիրք կ'ըլլան, այլ աստուածաբանական բարձր ճառախօսութիւն մը, զոր Ներսէս կը խօսի արիօսեան կայսեր առջև: Եթէ իրաւցընէ Ներսէս խօսած է այդ բանն առաջի կայսեր, անշուշտ կրնայիք արժանաւոր աեղ մը տալ անոր 'ի գիրս և յերկասիրութիւնս մեր սուրբ հօրն. բայց հաւանական է որ այդ ալ Բուզանդայ գրչին ճոռոմու թիւնն եղած ըլլայ և ոչ բնիկ Ներսիսի բանք. յայտնի վկայութիւնք են բոլոր բանքն ընդդէմ Արիօսականաց, ուր զՈրդւոյ Աստուծոյ խօսելով կ'ըսէ. «Որդի ինքն յինքնութենէ և իսկ յիսկութենէ, յորովայնէ Հօր ծնունդ և ոչ արարած» . դարձեալ կ'ըսէ. «Որդի ըստ բնութեան գոյացութեան հօր» . դարձեալ՝ «Հայր 'ի բնութենէ իւրմէ քաւական իւրոյ բնութեան հայրութեան ծնաւ (գորդի) ծնունդ կատարեալ միածին նման զուգակից» . ուրիշ տեղ կ'ըսէ յազագս Որդւոյն. «'ի բնութենէ ունէր Որդին զբնութիւն Հօրն կերպարանաց», և՛ «Որդի իսկակից Հօր և բնակից ծնողին» . ոչք ամենքն ալ գրեթէ նիկիական ժողովին *ὁμοούσιον* բառին պարզաբանութիւնք են, զոր մերս Բուզանդ գեղեցիկ կերպով, բայց քիչ մը երկայն կը զնէ Ներսիսի բերանն: Թէպէտ Բուզանդ կ'ըսէ թէ Ներսիսի խօսածներն գրի կ'առնուին «Սեմիարք նօտարաքի. արքային», սակայն անով հանդերձ՝ իւր երկայն խօսակցութիւնքն չեն կարող սեմիարաք կամ նօտարաք գրութիւնք ըլլալ, այլ թերևս լոկ ընդարձակած է զայդ և ճօխաբանած Բուզանդայ պերճ և յղիեալ գրիչն: Ներսիսի վարդապետութիւնքն օգուտ մը չըրին կայսեր, այլ որդւոյն մահը աւելի մոլեգնեցուց զնա ընդդէմ Ներսիսի, և հրաման հանեց որ սքսորուի ա. նապատ անբոյս և ամայի կղզի մը՝ «'ի ծովուն մեծի», զոր ուրիշ մը կ'ըսէ՝ յայնկոյս ուլիկանոսի. եօթանասուն եպիսկոպոս «այլոց քաղաքաց» . սքսորել կու

տայ Բուզանդ ընդ Ներսիսի, որոնց հետ և այլ կղերիկոսք ուրիշ եկեղեցեաց, Ռաստոմ սարկաւազ մը և Տիրանամ: Բայց վաղէս վախճարով միանգամայն որ չըլլայ թէ Ներսիսի աքսորանաց պատճառաւ՝ Հայք իրեն դէմ զինին և ապստամբութիւն մտածեն, խոհեմութիւն սեպեց, ըստ Բուզանդայ, սրբոյն Ներսիսի հետ գնացած սատրապներն ետ դարձունել, անոնց հետ գնելով միանգամայն զՏիրիթ և գլնէլ՝ Արշա. կայ եղբորորդիքն, որ պատանդ գնացած էին առ կայսրն: Բայց Արշակ յետ ընդունելոյ զպատանդան, հրաման տուաւ իր կտրիճ և խորհրդական զըրազմարին վասակայ՝ որ յարձրիկ 'ի սահմանն Յունաց. նա ալ կատարեց զհրամանն՝ աւերելով մինչև 'ի կողմանս Գամբաց ինչուան Անկիրիա:

Մինչ Ներսէս հեռացեր էր 'ի Հայաստանէ այս վերոյիշեալ գետպանութե համար, իրեն տեղապահ կարգեր էր զիսդ եպիսկոպոս, որ զարմանալի էր վարուք և առաքինութեամբ զարգարեալ. և նոյն իսկ ինքն Ներսէս տեսնալով ասոր ազնիւ ու առաքինի գնացքն զրած էր զնա տեսուչ ալքատաց: Խաղկարնեցի էր 'ի Մարազ գեղջէ, կ'ըսէ Բուզանդ, զոր 'ի Խորենացին կ'ընթեռնունք փղբր մի տարբեր, որ կ'ըսէ թէ էր Խաղ «'ի մարգաց Կարնոյ», ուր Բուզանդինն է «'ի Կարին գաւառէ, 'ի գեղջէ Մարագայ» . բայց այս աւելի ձեռագրաց պակասութիւն թուի և ոչ պատմաց սխալմունք: Ամուսնաւոր կեանք ընտրած էր Խաղ, և երկու դուստր ունեցաւ, յորոց զմին տուաւ Ասորկ անուամբ մէկու մը:

Մինչ բարեկարգապէս կը հովուէր Խաղ զհօտն Ներսիսի, որ իրեն յանձնուած էր, և կը յանդիմանէր աներկիւղ զԱրշակ իւր չար գործոցն համար՝ եթէ տեսնէր, կայսրն վաղէս կը մեռնէր, որով և սքսորեալքն՝ յորոց մի էր և մերս Ներսէս՝ կը դառնային յիւրեանց տեղիս: Կը տեսնէր Ներսէս բոլորովին նոր զԱրշակաւանն բարձրացած 'ի Կոզգաւառի, ուր անօրէնութեան տեղի

մէր և անզգամութեան. բայց սուրբ հայրապետին կեանքն աւելի դառն պիտի ըլլար յետ դարձին յաքորանաց, քան ինչ որ յաքորանս անդ: Արշակ իրեն խորթածն և սիրածն պիտի գործէր իբրև թագաւոր, և Ներսէս իրեն աստուածային յանդիմանութիւնքն ՚ի զուր պիտի արձկէր անոր դէմ: Նոր վիշտ և ցաւ պատճառեց Սրբոյն Ներսիսի փառանձեմայ դէպքն: Փառանձեմ մնողով Սիւնեաց իշխանին կինն ամուսնացած էր ընդ եղբորորդոյն Արշակայ՝ ընդ Գնէլ Բայց կնոջ գեղն հակառակութիւն ձգեց երկու եղբորորդեաց մէջ, Գնելոյ և Տիրիթայ: Տիրիթ չկարենալով իր կամքին չարութեան հասնիլ, միակ միջոց սեպեց ամբաստանել զԳնէլ Արշակայ, իբրև իրեն թագաւորութեան հետամուտ: Արշակ չյիշելով արեան մերձաւորութիւնը, չյիշելով ազգայնութեան սէրը, ուրախացաւ որ մեծ գաղտնիք մը լսեց, և փութաց իր կասկածեալ թշնամին մէջտեղէն վերցընել. իր գորավարին վարդան եղբայրն զրկեց որ կերպով մը առանց ծածուկը իմացընելու զԳնէլ լանայ արքունի բառակն բերել, ՚ի Շահապիման: Լուեց առժամանակ մը Տիրիթ սպասելով որ իր փափագածին պիտի հասնի, նաւասարդի գեղեցիկ հանդէսն կը կատարուէր ՚ի Հայս, ուր բոլոր Հայաստան կը ծխար կ'ուրախանար, մարը, որդիք և հարը ու փեսայք և հարսունք, այդ մեր սև սրտով վարդանն բոլոր խաբէութիւններն ՚ի ծոցի ամբարած՝ իբրև ուրախութեան աւետիս կը տանէր վազելով առ Գնէլ, Հարսն ու փեսայն միատեղ էին, չարաւետաբերն հասաւ, շրթունքները խածնելով, կէս ժմիտ կէս դառնութիւն բերանը բացաւ ու ըսաւ. ինչ կը դաւադաղիք, թագաւորն, ազգն և Հայաստան առանց ձեզի հանդէս չկրնար կատարել, փութացէք առ Արշակ՝ որ զնաւասարդ տօնենք: Իրաւ կարծեցին միամիտ և անկեղծ փեսայն ու հարսն, և ելան զարդարուած ճամբայ, բայց զիշերը վրայ հասնելով տեղ մը հանգչեցան մինչև ցաւաւոտ: Որովհետև նա

ւասարդական հանդիսին ներկայ պիտի ըլլային ամենքն, Սուրբն Ներսէս ալ իր տեղը խրկեց իրեն ամուսնակիցը Խադ, և Արքիտիակոնն Մուրիկ՝ որ իրեն տեղ ներկայանան հօն: Երազեցաւ Նաւասարդի առաւօտն և իմաց տրուեցաւ թագաւորին՝ որ Գնէլ հասեր դուռն է: Այն ատեն « թաւ մարմնով և թուխ գունով » Արշակն իշան տուաւ որ տանին սպաննեն զԳնէլ: Երբ արքունի դռնէն ներս կը մտնէր Գնէլ ձիաւոր՝ հասան սուսերաւորք վրան, վար ձգեցին ՚ի ձիոյն, ձեռքերն յետո կապեցին և տարան ՚ի Սիւս՝ որ հօն սպաննեն: Այն աղետալի տեսարանին ինքզինքը կորսընցուց փառանձեմ, զգեստները պատառած վազեց առ Սուրբն Ներսէս, « վաղ հասիր, կը պողար, զեռ գտմուսինն իմ. խողխողեն »: Այն գուժին սուրբ հայրապետն թողով իր նուիրական աղօթքն ժամերգութեան, կը վազէ առ Արշակ, բայց ինչ տեսնայ, թագաւորն կնճացեալ լոռի նման, ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն, իրեն սամյորին մէջ փաթաթուած, գլուխն ներս քաշած՝ կը խորդայր և կը մննչէր: Ի դուր բացաւ հայրապետն իր սուրբ բերանն, ուսկից անձք և եթ բղխեցին այն վայրկեանն՝ բոլոր արքունի տան և ազգին վրայ, այն սոսկալի նղովքն՝ որոնց արդիւնքն դեռ կը կրէ հայ ազգութիւն, այն ներսիսեան անձքն՝ որ գերկիր և գերկինս դողացուցին, և բոլոր մեր պատմեաց ողբոց աղբիւրք եղան: Արշակ ՚ի թելադրութեանց հայրապետին ամենեւին բան մը չգցալով՝ դարձեալ իր խոզապատեան ձևն առաւ իր սամյորին, և հանդիցաւ ՚ի գահոյս:

Տիրիթ տեսնելով որ ցանկութեան առաջի արգելքն վերցաւ, սկսաւ ընդ փառանձեմայ բանագնաց ըլլալ, բայց ՚ի զուր. և այն ատեն արթնցաւ Արշակ իր մրափելէն, և տեսաւ որ անիրաւ էր սպանութիւնն և անօրէն. զղշաց և լաւացաւ Գնելայ դիակն վրայ, և լացուց զբոլոր Հայաստան: Բայց ինչ եղաւ իր զղման արդիւնքն. միւս ևս սպանութեամբ պղծել զգահոյս. վասն զի երբ

իմացաւ որ Գնեւոյ սպանութեան շա-
րեացապարտն էր ինքնին Տիրիթ՝ իր
միւս եղբորորդին, հրաման տուաւ
որ զայն ալ սպանենն . . . իսկ փառան-
ձեմ մնաց աւար Արշակայ. բայց ոչ իր
սրտին ուզածն էր, և ոչ իրեն հաճոյանալ
ջանաց, որով շուտ ուժացաւ նաև ան-
կէ, բայց լիողուց. այլ հնարեց ուրիշ կին
մ'ալ առնուլ իրեն, և խնդրեց գտաւ
կին մը 'ի Յունաստանէ, « 'ի կայսերա-
կան տոհմէն », ինչպէս կ'ըսէ Բուզանդ,
որուն անունն էր Ողոմպի. բայց այս
Արշակայ փառանձեմն և Ողոմպին ալ
եղան իրեն Սառան և Ագարն. և յաղ-
թեց փառանձեմ՝ բայց անօրէն միջոցով
և ոչ սոսկ բաժանմամբ 'ի միմեանց, ի՞նչ
էր այս յոյն կողակիցն Արշակայ, զոր
կ'ըսեն մերք 'ի կայսերական տոհմէն, և
կ'անուանեն, Ողիմպի, Ողոմպիադայ,
Ղոմպիս 'ի մերոց պատմչաց քիչ մը բան-
դիտենք, բայց օտարք աւելի մանր կը
պատմեն մեզի այս օրիորդիս ով ըլլան:
Մետրովպ երէց կ'ըսէ այսպէս. « Արշակ
տեսեալ զատելութիւն իւր ('ի փառան-
ձեմայ), առաքէր 'ի Յոյնս և տայր բե-
րել իւր կին զքոյր թագաւորին վաղե-
սի, որոյ անուն էր Ղոմպիս, և կապեաց
թագ ընդ նմա, և առաւել սիրէր զնա
քան զփառանձեմ, և փառանձեմ ոխա-
ցեալ էր ընդ Ղոմպիս ». իսկ Բուզանդ
կ'ըսէ. « Իբրև կինն 'ի նա ոչ յանգոյց
զմիտս իւր, առաքեաց արքայն Արշակ
յերկիրն Յունաց, և խնդրեաց էած ան-
տի կին 'ի կայսերական տոհմէն ազ-
գաւ, զի անուն էր նորա Ողոմպի ». իսկ
Խորենացին քիչ մը տարբեր կերպով
կ'ըսէ, թէ՛ սրբոյն Ներսիսի՝ « երթեալ և
'ի հայտութիւն զթագաւորն շարժեալ
մեծարի 'ի նոցանէ յոյժ, նաև զպա-
տանդան խնդրեալ առնու և դառնայ.
և կոյս մի անուն Ողոմպիադայ յազգէ
կայսեր կին ածէ Արշակայ ». Ասոնք են
մեր հնագունից խօսքերն, շատ տար-
բեր իրարմէ, միայն անուամբ միաբան:
Բայց տեսնենք ի՞նչ կ'ըսեն օտարք ևս:
Աբլաբիոս (Αβλαβιος, Ablabius) ա-
նուամբ երևելի անձ մը որ քրիստոսի
334 թուականին բռնչիւ եղաւ, մեծա-

պէս պատուեալ էր 'ի Կոստանդիանո-
սէ, զոր զովասանօր իսկ կը յիշէ Եւ-
նապիոս 'ի վարս Էդեսիոսի. որ թէպէտ
յանշուք ծնողաց և տեղի ծնած էր 'ի
Բիւզանդիոն թրակիոյ սահմաններն,
սակայն յամին 314 մինչև 'ի քաղաքա-
պետութեան պաշտօն բարձրացեր էր,
յառաջքան զբռնչիւթիւնն՝ զոր վարեց
ընդ Բասսոսի, և գրեթէ Մեծն Կոստան-
դիանոս զինքն կեսար պիտի անուանէր:
Արդ Կոստանդիանոս ընտրեց զԱբլա-
բիոս որ պատանի որդւոյն Կոստանդիո-
սի ընկած գաւառները խնամակալէ, և
այս Աբլաբիոսի տղիկն որուն անունն էր
Ողոմպիադայ՝ իր որդւոյն հետ նշանեց՝
Կոստասայ. և յետ հօրն մեռնելուն՝ Կոս-
տանդիոս իր եղբայրն՝ տուաւ զաղիկն
Արշակայ մեր թագաւորին, որպէս զի
իրեն հետ բարեկամութիւնին աւելի
սերտ ըլլայ. Այսպիսի կը պատմէ Ամ-
միանոս Մարկելլինոս լատին պատմիչն,
որ գրեթէ մեր նիւթոյն ժամանակա-
կից անձն է, և իր պատմութիւնն կը
բովանդակէ յամէն 352—378: Ահա
Ամմիանոսի խօսքերն. « Իբրև այսպէս ա-
մենայն ինչ յաջողակ և յապահովի կայր,
Կոստանդիոս տայր առ ինքն կոչել զԱբ-
շակ զՀայոց արքայն, և մեծաւ առա-
տութեամբ ընկալեալ զնա՝ խրատէր և
յորդորէր, զի կացցէ 'ի մերում մտեր-
մութեանս հաւատարիմ. քանզի լսէր՝
եթէ արքայն Պարսից նենգութեամբք և
սպառնալեզր և խաբէութեամբք գուն-
գործէր ստեպ զի թողցէ 'ի բաց զմիա-
բանութիւն ընդ Հռոմայեցիս, և ընդ
իւր կապեցի ուխտիւք և երդմամբք:
Որ երգմնի լինէր ստեպ զի յանձն առ-
նու զկեսանս կորուսանել մանուկնդ-
քան զխորհուրդս զայս. և ընկալեալ
պարգևս՝ ընդ որս եկեալն էր, դարձ
առնէր անդրէն յիւր թագաւորութիւնն,
և ոչ իշխէր երբէք այնուհետև զուխ-
տիւքն անցանել, բազմապատիւ աղեր-
սիւ սիրոյ յօղեալ ընդ Կոստանդիոսի.
և յորս մեծ ևս էր այն՝ զի զՈղոմպիա-
դա զգուտոր Աբլաբիոսի երբեմն պոռ-
տրի, հաստէր նմա 'ի կին, զխօսեալն
եղբոր իւրոյ Կոստասայ: Եւ զնա յուղի

արկեալ 'ի կապապողովկոյ, ինքն ընդ ճանապարհ Մեյխտինոյ փոքրուն Հայոց և ընդ Լակոտեան և ընդ Սամուսատ, և անցեալ ընդ Եփրատ՝ եկն յԵղեսիա...» Զորն բան, թէպէտ ոչ յայտնի, սակայն կը յիշէ և սուրբն Աթանաս 'ի թղթին առ Միայնացեալսն. ուր կըլտամբելով զիոստանդիոս այն ըրած մեծ ոճրագործութեան համար կ'ըսէ. « և այսպէս ժպրհեցաւ (իոստանդիոս) անիրաւել և յիւր եղբայրն. և զիսոսեալն նորա զՈղոմակիադա ետ 'ի բարբարոսս 'ի կնութիւն, զոր ինքն մինչև ցմահն պահէր, և իբրև զիւր կին սնուցանէր »: Սուրբ Աթանասայ այս վերջի խօսքէն կը հասկըցուի որ այս Ողոմակիադա նորէն դարձած էր առ իւր խօսեալն. սակայն մերքն միաբան կ'ըսեն, գոնէ հինը, որ փառանձեմայ նախանձուն զոհ եղած ըլլայ. վասն զի այս փառանձեմայ տարօնեցի Մրիլենիկ կամ Մըրլմնիկ անունով երէց մը կաշառելով սուրբ խորհրդոյն ժամանակ սպաննել կարաց զՈղոմակիադա: Մենք աւելի հաւանական կը համարինք սուրբ Աթանասայ ըսածն, և չենք ուզեր այդչափ սոսկալի եղեւն կարծել, որ գործած ըլլայ փառանձեմ, և արդեօք սպաննելու հնարք և միջոց կը պակսէր:

Բայց Արշակայ այնչափ գործած ոճիրները, գառն սպանութիւնքը, վերջապէս զսուրբ և զանխոնջ ոգին Ներսիսի իրմէ հեռացուցին. և այն օժեալ բերանն որ խօսէր և բարբառէր 'ի գահ կաթողիկոսութեան՝ ալ լռեց. և չուզեց ևս տեսնել Արշակայ երեսն: Իսկ թագաւորն սկսաւ մտածել որ ուրիշ մը զնէ փոխանակ Ներսիսի, և գտաւ Զուռնիկ անունով մէկն, զոր կը կոչէ Բուզանդ. « ստրուկ 'ի ստրկաց արքունի »: Կանչեց զԵպիսկոպոստանն որ ձեռնադրեն զսա, բայց ոչ դը տեղէն շարժեցաւ. այնպիսի ապօրինաւոր գործ մը ընելու, մինչդեռ սրբակրօն և հզօր կաթողիկոսն գեռ ողջ էր և 'ի Հայաստան. սակայն գտնուեցան ոմանք յԵպիսկոպոսաց որ այս բանն առնուն յանձն, որ էին Աղձնեաց և Կորդուաց

Եպիսկոպոսունք. և ուրիշ պատմիչ մը կ'ըսէ զձեռնադրողն՝ Եպիսկոպոսն Գառնոյ՝ Գէորգ, և Եպիսկոպոս Անձեացեաց Տաճատ, և Եպիսկոպոս Աղձնեաց՝ Սիմէոն. և այս երեքն ձեռնադրեցին զԶուռնիկ կաթողիկոս, որով բոլոր Հայք, ռամիկք և իշխանքն ամենքն ալ թողուցին զԱրշակ, և Հայաստան դարձեալ չփոթ և խառնակ երեոյթ մ'առաւ, և կաթողիկոսական ակօռն ծածկուեցաւ 'ի լուսթեան. մինչև Արշակ յանդադար պատերազմներով ընդ Պարսս՝ մաշեցուց զՀայոց զիւցազունն, և անոնք միաբերան դիմեցին Սիւսան, դամ առ Ներսէս՝ որ դարման մը մտածէ իր հնարագէտ իմաստութեամբն: Թշնամիք շուրջ առած՝ նենգութեամբ և խորամանկութեամբ կ'ուզէին կլանել զայն կենդանւոյն. մանաւանդ զրացին Շապուհ, որուն խաբէութեանցն որս եղաւ Արշակ, և այնչափ ոճրագործութեանց պատիժը լուծեց սարսափելի մահուամբ մը...:

Մինչդեռ ասոնք կ'ըլլային՝ Թէոդոս նստած էր 'ի կայսերական գահն. առ որ զիմեց սուրբն Ներսէս հաստատելու մէկ մը 'ի գահ արքունի Հայաստանեայց. ներկայացուց զՊապ՝ որ էր պատանդ 'ի դուռն, և շնորհեց առաքելի հայրապետին խնդիրն բարեբարոյ կայսրն Թէոդոս: Սակայն Պապայ օրով ալ երկանկութիւն պիտի չգտնար Հայաստան, այլ նոյն արիւնշուշտ պատերազմունք պիտի շարունակէին երկու կողմէն ալ. ուր 'ի բազումն Ներսիսի բազուկքն և ալն կը զբաղէին օրհնելու զզէնս արիագունին Մուշեղայ, ահարոնեան և մովսիսեան բազուկքն կը հովանացընէր հայկական բանակաց վըրայ՝ որ յաղթող ելլան թշնամոյն: Որչափ որ պատերազմական քաջութիւնք և յաղթութիւնք կը գործուէին, սակայն արքունական գահն կը կրէր իւր վրայ անարժան գլուխ, վատ և կնամարդի, որ անազդ քան զԱրշակ՝ կ'արհամարհէր զգեղեցիկ թեւադրութիւնս Ներսիսի. մինչև նաև մտաբերեց սոս.

կալի ոճիրն՝ մարեւու իսպառ Հայա-
ստանեայց վառվառն ջահն. իրրե ըզ-
սուրբն Ամբրոսիոս արգելոյր զՊապ՝ որ
չմտնէ յեկեղեցին իր պիղծ գործոցն
համար. սակմայն անմայն էր իւր հպա-
տակն քան զԱմբրոսիոսին. սորայն՝ հեզ
ու քաղցրաբարոյ ըլլալով՝ դիւրաւ ընկ-
նեցաւ աստուածաստառ դաւազանին
տակ. իսկ մերոյս հպատակն՝ պատրուա-
կեց զինքն, օձակերպ գալարեցաւ, մը-
թերեց 'ի սրտին ոխաւ. և ձեացուց որ
մեծածհաց կոչուներով մը պատուէ զսուրբ
Թովին իւր և զխրատառն. փոխանակ
ըմպելեաց՝ մատուռակեց անձամբ պիղծ
թագաւորին զբաժակն գառնութեան՝
սուրբ հայրապետին, և կապուտակ նը-
շան մը՝ « բոլոր իրրե նկանակ » բռնեց
զսիրտն, վազեղին իշխանքն՝ որ անդե-
ղայս և թիւրակէս տան, սակայն անօ-
գուտ, զօրաւորագոյն գտաւ թոյնն քան
զանդեղայս, և թռուց զՏոգի երանե-
լոյն յերկինս, և ամնայացուց զՀայա-
ստան բոլոր, և ոչ միայն զԺահն կա-
թողիկոսութեան: Բայց փոխանակ Ներ-
սիսի նստուցին յաթոռն յազգէն Աշ-
քիանոսի Յուսիկ անուամբ մէկն:

Զ. Սքանչելիք Ներսիսի և երկասի-
րոսքիւնք և Պատմիչք վարդապետ և ուրա-
— Շատ անգամ հնութեան սէրն նոր
կերպարանք տուած է և պատմական
գիպաց, և հաստատուն իրքն իրրե
նշանս և սքանչելիս կը նկարեն մեզ.
Բայց բազմագոյն ևս այն է, որ իրական
հրաք և սքանչելիք գործած է Աստուած
'ի ձեռն սրբոց՝ որով յօգուտ ժողովրդ-
դոց չարիէ իր գորութիւնն և 'ի փրկ-
ութիւն հոգւոց: Այսպիսի սքանչելիք
կը պատմուին մերոյս սուրբ և հրաշալի
Ներսիսի վրայ՝ թէ 'ի կենդանութեան
և թէ 'ի մահուն, մի քան զմի նախար-
հիկ և փառաւոր, Բաւական է միայն յի-
շատակել արքայանայց կողմէն սքանչե-
լիքն, ուր ինքնին ձուկն և այլ կարերորք
ծովն կը բերէր իրեն և իրեններուն.
ինքն բազուկներն ամբարձած՝ յաջողու-
թիւն կուտար յաղթուլաց Հայոց և զթըշ-
նամիս պարտէր. ինքն իր անթիւքն

զԱրշակաւանն պիղծ հիւանդութեան
ենթակայ բրեր էր զոր կը կոչեն ժանդ,
որով բնակիւքն կը մեռնէին. ինքն իրրե
գ'իւսիթ հալածէր միոյն ներկայու-
թեամբ զդէս 'ի Պապայ թագաւորէն,
կարող էր աստուածային ուժովն յան-
կարծօրէն կապել կաշկանդել իր թըշ-
նամիքն կամ աղօթիւք աստակել. այս
պիսի դէպք կը պատմեն մեր ձեռագիրք
սրբոյն Ներսիսի համար. որ երբ կա-
թողիկոսութեան աթոռն նստաւ ըստ
օրինի եպիսկոպոսաց և պատրիարքաց
պարտական էր ստորակարգ եկեղե-
ցեաց աչք մը տալ և տնտեսել. օր մ'ալ
գնաց նոյն պաշտամամբն 'ի Գիւնի
գիւղաբաղարն՝ զոր կ'աւանդեն թէ Տրբ
դաւ և սուրբն Գրիգոր շինել տուած
ըլլան, և հոն գտաւ, կ'ըսէ պատմիչն,
« զսուրբ Նշանն Սեղբեստրոսի ». և
Պենտեկոստէին օրն թափօր բնելով խա-
չիւ և աւետարանաւ, ձայն հաւառ ի-
րեն որ մօտաւոր արեւը վրայ աւազակ-
ներ պահուրած են և կը պատրաստին
յարձակել 'ի վերայ քահանայից և յա-
փըշտակել զսրբութիւնն. այն ատեն
սուրբն Ներսէս իր ձեռաց հրաշագործ
խաչովն ելաւ բլրան մը վրայ և հօն ա-
ղօթեց որ Աստուած զթշնամիս ցրուէ.
և ահա յանկարծ խաչին թներէն հով
մը ելաւ սաստիկ, և աւազակաց պա-
հուրած տեղերուն քարերը վրանին
փլուց ու հօն թաղեց զամենքն. Սրբոյն
Ներսիսի վրայ պատմուած հրաշքներն
գրեթէ ամենքն ալ այս ոճը ու կերպա-
րանքն ունին. իսկ այս Սեղբեստրոսի
խաչն երկայն ժամանակ պտրտած ըլ-
լաւ 'ի աւանդի 'ի Հայաստան, և կ'ը-
սուի թէ նոյն խաչն ըլլայ՝ որով Պետրոս
գետադարձ կաթողիկոսն հրաշագոր-
ծեց 'ի վերայ ջրոյն. իրմէ անցաւ յայլս,
մնաց քիչ ժամանակ Արշակունեաց խո-
րաձոր վանքն, անկէ Ատոմ վանա-
հայրն առաւ՝ ուր և գերութիւն և ք-
սոր կրեց սուրբ խաչն, և յետ այնր
դարձաւ 'ի Չազափանք 'ի գաւառն Կու-
տեուց... Սակայն 'ի մահուն աւելի
զան սրբոյն Ներսիսի հրաշքներն. քա-
ռասուն օր լուսեղէն սիւնն ծածանեցաւ

իր գերեզմանին վրայ, և յորմէ « բա-
զում բժշկութիւն լինի» կ'ըսէ, « և առ-
նուն հող 'ի գերեզմանէ նորա, և բու-
ժին յախտէն» զոր ժանդ. անուանեն . .
և հող գերեզմանի նորա բժշկէ զժանդ
և զփողացաւ և զամենայն վէրս մար-
դոյ և անասնոյ : Երեսուն և չորս տարի
հայրապետութեան ժամանակ կու տայ
սրբոյն՝ Մեսրոպ երէց, զոր և համարի
միանգամայն վրաց հայրապետ . իսկ իր
մահուընէն ետքը, կ'ըսէ, « մինչև
ցայտոր ոչ դադարեաց խռովութիւն և
պատերազմ՝ յերկրէս Հայոց և վրաց :
Սուրբ Ներսէս իբն մասնաւոր գիւղ մը
ունէր կալուած՝ Ամօն անունով (Բու-
Պանդ, Զ, 7), ուր թաղեցաւ Առոստամ
հոռոմ փաւստոս եպիսկոպոսին եղ-
բայրը, բայց ինքն Ներսէս թաղեցաւ 'ի
թիւն աւան, 'ի մեծ եկեղեցուն. և ութ
տարի ետքը, յետ որոյ Հերակլ կայսր
գնաց ընդգէմ Պարսից, Աբդուհիմ
Մահմետի քեռորդին տասն և ութ հա-
զար զօրով վագեց Հայաստան, Տա-
րօնոյ քրիստոնեաներն թրէ անցընելու
համար, աւերեց տիրեց Հաբլայ, Բա-
սնոյ, վրաց և Զաւախաց, վանանգաւ,
և հարկ և աւար ժողովելով զարձաւ
անօրէնն 'ի Տաճկաստան, ահա նոյն
տարին զանազան եկեղեցիք կործանին
'ի Հայս, նայնպէս և եկեղեցին կաթողի-
կէ որ 'ի թիւն, որով և գերեզման Սըր-
բոյն Ներսիսի կ'անցայտի : Բայց սրբոյն
մահուընէ 872 տարի ետքը, 'ի թուա-
կանին Քրիստոսի 1275, փետրուար
ամսոյն առաջին օրն, Ղևոնի թագաւո-
րութեան ժամանակ յայտնուեցան իւր
աստուածազորով և սուրբ նշխարքն
'ի թիւն Սուրբ Հայրապետք եկեղե-
ցոյն մէջ, սարկաւագի մը յայտնե-
ցաւ տեսիլքն որ կոչուէր Պատուական.
որ առաջին տեսիլքն ունեցաւ յանուարի
ամսոյ 26, հինգշաբաթի գիշեր մը : Այն
ատեն Եկեղեցաց տէրապետն և Եղնկայի
Արքեպիսկոպոսն գէր Սարգիս, սահմա-
նեց որ ամեն տարի կատարուի սրբոյն յի-
շատակն և նշխարաց գիւտն խորհրդա-
կան երգովք շարականաց և ներբողական
ճառիւ : Այսպէս փառաւոր հանդիսիւ

ՊԵՐԱԳ.

կատարուած է միշտ և ցարդ կատա-
րուի սրբոյն Ներսիսի տօնախմբութիւնն
'ի բովանդակ եկեղեցոյն Հայոց, պատ.
կառելի և սիրազեղ գլխով՝ ճանշնալով
'ի նմա ճշմարիտ հայր և հոգեւոր տե-
սուչ հոգւոց :

Զօրաւորն 'ի բան և 'ի գործ, կատա-
րեալ աշխարհակալն հոգւոց՝ չէ թողու-
ցած մեզի մասնաւոր երկասիրութիւն
մը իւր մտաց և գրչի արդիւնք - առ-
կայն կարելի է մտածել որ հայրա-
պետ մը ունեցած չլլայ վերաբերու-
թիւններ ընդ թագաւորս դրացիս,
ընդ իւր ստորակարգ եպիսկոպոսունս
և ընդ բոլոր ազգին՝ զանազան առիթ-
ներով : Բայց այս տեսութենէս բան
մ'ալ աւելի կ'ենթադրենք, որ սուրբ
հօրս արդիւնք եղած է մեր Մշտոցն,
չրսեմ'նաւ Պատարագամատոյցն և ժա-
մագիրքն, այնպիսի մատենաք որ միակ
կարեւորէ էին յամենայն ժամանակի . կը
յիշէ Բուզանդ, որ Սուրբ Ներսէս 'ի
սպանութեան Գնելոյ առաւօտեան ժա-
մերգութիւնը կը կատարէր, և Մես-
րոպ երէց կը յիշէ թափօր խաչիւ և ա-
ւետարանաւ . կրնանք համարել միան-
գամայն որ Սուրբ Ներսէս իբրեւ զՍ-
Բարսեղ յարգարած ըլլայ զեկեղեցա-
կան մատենաք ըստ մասնէ : Վկայէ
ինքն Մեսրոպ, որ մեր Մշտոցին քա-
հանայաթաղն թղթքն և հրաժարա-
կանքն՝ այն խօսքերն են զոր արտաբե-
րեցին երջանիկ չրթունքն հոգիացեալ
մարմնոյն Ներսիսի 'ի ժամ արքման բա-
ժակին : Երկարատեւ ազգութիւն մը
ունեցաւ թոյնն 'ի նմա, և ըրաւ առ-
նախարարս այն սրտառուչ հրաժեշտն՝
զոր կ'ընթեռնուէր յիւր աշակերտին
գրուածս . կը դարձընէ սիրտն առաւել
քան զայն՝ առ չրթակայս և կ'ըսէ .
« Ողջոյն ձեզ զարք քահանայից, ողջոյն
ձեզ կարգ սարկաւագաց, ողջոյն ձեզ
մանկաւոր սուրբ եկեղեցւոյ, ողջոյն ձեզ
հաւատացեալ եղբարք . ողջոյն ձեզ
գունդք զինուորաց . ողջոյն ձեզ համօ-
րէն ազինք . ես ճանապարհորդեցի առ
արարիւն իմ . թողի զամենայն զեկանս
իմ, և թողի զժառանգութիւնս իմ, ըստ

հրամանի քում դարձայ 'ի հող յորմէ ստեղծայ, Ահա հրաժարիմ 'ի քէն սուրբ եկեղեցի: Ահա մեկնիմ 'ի ձէն՝ սիրելի եղբարք, 'ի կոչումն Գրիստոսի Աստուծոյ մերոյ » . . . Այս ողջներն են զորս կ'արտաբերէ ցարդ հանգուցեան 'ի Գրիստոս՝ բերանով քահանային, որով Մաշտոցին գեղեցիկ գրուագ մը իր մասերովն անկէ առնուած է: Բայց մարդկային միտք շատ անգամ եղածովն զոհ չըլլալով, կը սիրէ և կ'ախորժի նաև յաւելու և բարդել. այսպիսի գրուածներ ալ ստեղծած է մեր պատմութիւնն վասն սրբոյն Ներսիսի, ինչպէս Մեթոտիոս պատարացի, և Ագա, զորն մը 'ի մեզ, և Հիպպոդիտոս մը գրած ըլլալին կ'աւանդուի, Նեոխ և վերջին գալստեան համար և կատարածի աշխարհիս, ոչ ինչ նուազ գրութիւն մ'ալ մերքն կու տան Ներսիսի, որպէս թէ 'ի կատարած կենացն խօսած ըլլայ Հայոց ազգին կատարածին վրայ և Նեոխն. և այս պատմողն և մանրամասն գրողն է ինքն Մեսրոպ երէց վայելաբան ոճով պատմին, որ և կ'ըսէ թէ 'ի սրբոյն Գրիգորէ Հայոց Լուսաւորչէ մինչև իմ օրերս կ'ըլլան 416¹. և կը յաւելու ևս որ սթյն Ներսիսի մահուանն առաջիկայ գտան երկուք ոմանք Մեսրոպ և Եպիփան՝ աշակերտք սրբոյն, որ և զՀայ գիրն

գտան: ինքն Մեսրոպ հաւատարիմ է քան զամենայն պատմիչ՝ որ զսրբոյն Ներսիսէ կը ճառեն, և որ այսպէս կը կնքէ իր պատմութիւնն իւր յիշատակարանաւն. « Իս Մեսրոպ մեծ ցանկութեամբ ծաղկաբաղ արարի զգիրս զայս 'ի Հայոց մնացորդաց, յարեւելից գրոց, զյաղթութիւն և զվատթարութիւն թաւաւորացն Հայոց և վրաց, և զառաքինութիւն և զքանչելիս հայրապետաց տոհմի Գրիգորի Լուսաւորչին, և զտեսիլ և զկտակ սրբոյն Ներսիսի, և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիական ազգին Մամիկոնէից . . . » Բայց ոչք են վերոյիշեալ Հայոց Մնացորդք, և Արևելից գիրք զոր կ'ըսէ Մեսրոպս այս: Բարձաւ և կործանեցաւ Արշակունեաց գահն զոր սպառնացոր էր սուրբն Ներսէս 'ի կտակին, և 'ի Հայաստան սկսան անսպառելի պարսկական մոլեգնութեան կռիւներն, որով աւերեցաւ և խաղաւնացաւ բոլոր Հայաստան:

¹ Այս թուականն կ'երևայ թէ ըստ հայկական տոմարին նշանակուած ըլլայ 'ի ձեռագրաց, վասն զի Սրէցն Մեսրոպ շատ վերջ կ'իյնայ ժամանակաւ քան զՍ. Մեսրոպ Գափէ գրոյս:

Հ. Ա. ՍՈՌԵՅԱՆ

